

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИВАТНА УСТАНОВА ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНО- ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУТ
«БЕЙТ-ХАНА»

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

на тему:

**ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПОЧУТТІВ У МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ ПОЧАТКОВОЇ
ШКОЛИ**

Виконав: студент 2 курсу,
групи ЗПО-19 Маг
напряму підготовки (спеціальності)

013 Початкова освіта

(шифр і назва напряму підготовки, спеціальності)

Зеліксон Михаль Миколаїна

(прізвище та ініціали)

Науковий керівник:

доктор пед. наук, доцент

Самодрин Анатолій Петрович

Оцінка _____

Дніпро - 2021 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПОЧУТТІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ	7
1.1. Характеристика понять „громадянське виховання” та „громадянські почуття” в психолого-педагогічній літературі	7
1.2. Сутність та принципи громадянського виховання молодших школярів на сучасному етапі	25
1.3. Форми та методи роботи щодо виховання громадянських почуттів молодших школярів	36
Висновки до першого розділу	47
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПОЧУТТІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ	49
2.1. Аналіз стану дидактико-методичного забезпечення щодо розв’язання проблеми громадянського виховання учнів початкової школи	49
2.2. Зміст та аналіз результатів констатувального обстеження	54
2.3. Методика виховання громадянських почуттів молодших школярів	66
2.4. Аналіз результатів експериментально-дослідної роботи	77
Висновки до другого розділу	82
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	100

ВСТУП

Актуальність дослідження визначила необхідність громадянського виховання в умовах розвитку української державності, в процесі формування соборності України, як політичної держави, тими інноваціями в системі освіти, що виникли в контексті соціокультурних перетворень нашої країни. Значно зростає запит суспільства, визначений державними документами „Концепцією національного виховання”, „Національною програмою „Освіта”, „Концепцією громадянського виховання і освіти в умовах розвитку української державності”, спрямований на розвиток творчо - мислячої, національно - свідомої особистості.

У зв'язку з реформуванням національної системи освіти виникла необхідність врахування: прагнення кожної національної общини до самозбереження життя; потреба у вивченні державної та інших мов, культур, їх взаємозбагачення, що служить гарантом людського взаєморозуміння в Україні і за її межами.

Насьогодні актуальною стає проблема об'єднання різних етносів і регіонів України щодо формування української культури через систему знань про український народ, його історію, сімейну і родинну обрядовість, світогляд, народну мораль і педагогіку, краєзнавство й етнографію, народну і національну символіку.

До проблеми виховання молодого покоління на засадах патріотизму в різні часи зверталися такі класики педагогічної науки, як (Г. Сковорода, К. Ушинський, О.Огієнко, С.Русова, А.Макаренко, В.Сухомлинський, Г.Ващенко, І. Беха, О. Вишневського, П. Ігнатенка, І. Кучинської, Б. Мельниченко, О. Пометун, В. Поплужного, Ю. Римаренка) та інші видатні вчені.

Останнім часом в Україні з'явилося багато науково-популярних робіт, які активно досліджують відомі науковці: Н.Бібік, І.Єрмаков, В.Луговий, С.Сапожников, В. Стешенко, С.Харченко, О.Савченко, С.Омельченко та ін.

Проблема громадянського виховання особистості розглядається сучасними вченими різнопланово, у таких аспектах, як: структура моральної свідомості,

виховання моральної культури особистості, формування моральної активності дітей, характеристика емоцій і почуттів та їх класифікація, роль почуттів у процесі морального виховання дітей. У низці досліджень розглядаються різні засоби морального виховання дітей: національний фольклор (В. П. Анікінін, О. І. Капіцюта ін.), художня література (Н. Ільїнська, Т. Ружевиц та ін.), казка (Н. Бібко, Р. Бутова, С. Дорошенко та ін.), театральна творчість дітей, театр ляльок, кіно (О. Кузьмич, Т. Селиванова та ін.).

Методологічні і педагогічні аспекти народознавства знайшли відображення в працях сучасних українських учених (М. Борищевський, А. Духнович, Я. Коменський, А. Макаренко, М. Стельмахович, В. Сухомлинський, К. Ушинський). У ряді державних документів: „Закон України „Про Освіту”, „Конституція України”, „Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності”, „Концепція громадянського виховання”, „Закон про мову” чітко поставлено питання виховання громадянина, громадянської національної свідомості і патріотизму.

Кваліфікаційна робота магістра розкриває сутність одного з напрямків громадянського виховання школярів і присвячена проблемі – „Виховання громадянських почуттів у молодших школярів в навчально-виховному процесі”.

Мета дослідження: теоретичне обґрунтування й експериментальна апробація методики виховання громадянських почуттів в навчально-виховному процесі.

Об'єкт дослідження: громадянське виховання молодших школярів.

Предмет дослідження: методика виховання громадянських почуттів у молодших школярів в навчально-виховному процесі.

Завдання дослідження:

1. Уточнити сутність понять „громадянське виховання”, „громадянські почуття” стосовно дітей молодшого шкільного віку.

2. Визначити й обґрунтувати педагогічні умови виховання громадянських почуттів молодших школярів в навчально-виховному процесі.

3. Виявити та охарактеризувати критерії, показники, рівні сформованості громадянських почуттів дітей молодшого шкільного віку.

4. Розробити й експериментально апробувати методику виховання громадянських почуттів у молодших школярів в навчально-виховному процесі.

Гіпотеза: ґрунтується на тому, що виховання громадянських почуттів у молодших школярів в навчально-виховному процесі буде ефективним, якщо його здійснювати через спеціальні методи формування цього процесу, в сукупності з такими педагогічними умовами:

- науково-обумовлений відбір загальнонаціонального і регіонального матеріалу з використанням державної символіки та народознавства, з подальшим цілеспрямованим впливом на особистість учня;

- присутність емоційно-позитивних стимулів активності входження учнів в українське середовище;

- участь батьків у вихованні громадянських почуттів молодших школярів у навчально-виховному процесі.

Теоретико-методологічні аспекти дослідження складають: - положення теорії пізнання і філософського гуманізму, відповідно до яких людина є що найвищою цінністю суспільства, на основі їх взаємозв'язку і взаємообумовленості; які пояснюють взаємодію загальнолюдських цінностей й національними й етнічними інтересами, в умовах будівництва нового змісту національної, загальної і педагогічної освіти.

З метою реалізації поставлених завдань використовуються методи дослідження: теоретичні - аналіз і узагальнення наукової та методичної літератури з проблеми виховання громадянських почуттів молодших школярів; емпіричні - аналіз програм, навчально-виховних планів роботи вчителів початкової ланки освіти, анкетування з метою виявлення стану сформованості громадянських почуттів; діагностичні методики щодо виявлення рівнів сформованості громадянських почуттів у дітей молодшого шкільного віку; педагогічний експеримент (констатувальний і формувальний); статистичні - кількісний та якісний аналіз експериментальних даних щодо рівнів сформованості у молодших школярів громадянських почуттів.

Організація дослідження. Дослідження проводилося у три етапи: перший – теоретико-діагностичний; другий – формувальний; третій – узагальнювальний. На першому етапі аналізувалася психолого-педагогічна література з проблеми дослідження; розроблялася методика констатувального обстеження. Впродовж другого етапу проводився констатувальний експеримент з метою виявлення початкового рівня сформованості громадянських почуттів молодших школярів. На підставі аналізу експериментальних даних розроблялася та впроваджувалася методика виховання громадянських почуттів учнів початкової школи. Третій етап включав узагальнення результатів експериментально-дослідницької роботи.

Експериментальною базою дослідження виступила КЗ «НВК «КСШ I-III ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов- ДНЗ» КМР ДО м. Кривий Ріг. У дослідженні взяли участь 128 учнів початкових класів, 8 учителів початкових класів, понад 50 батьків.

Структура роботи: кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (99 найменувань), 4 додатків (на 25 сторінках). У роботі вміщено 12 таблиць. Загальний обсяг роботи складає 91 сторінка.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПОЧУТТІВ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

1.1. Сутність понять „громадянське виховання” та „громадянські почуття” в психолого-педагогічній літературі

Україна - молода держава, в якій відбуваються постійні процеси будівництва і затвердження його суверенності, демократизації, що пов'язано зі становленням цивільного суспільства. На даний момент проблема громадянськості є найактуальнішою. Громадянське виховання - це формування комплексу особових якостей і рис вдачі, які були б основою специфічного способу мислення і спонукальною силою для повсякденних дій, учинків і поведінки, мета якої - формування розвинутого громадянина і патріота (В.Скуратівський) [12]. Тому в Україні було прийнято низку документів, присвячених вихованню й утворенню кожної людини, яка проживає на території України, як громадянина, це: „Про громадянство України”, „Про Освіту”, „Національна Доктрина розвитку освіти України” [54].

Процес будівництва і затвердження суверенної, правової, демократичної, соціально-орієнтованої держави пов'язаний зі становленням цивільного суспільства в Україні, що передбачає істотну трансформацію світоглядної орієнтації і самоосвіту народу. Водночас усі спроби побудувати демократичну правову державу, громадянське суспільство будуть зведені нанівець без відповідної політичної культури громадян, членів даного суспільства. Демократія – в середині кожного з нас, в наших ціннісних орієнтаціях, нашій культурі, поведінці, наших знаннях про неї, про наші права, свободи й обов'язки.

З державністю тісно пов'язана громадянськість. Якщо немає країни, не може бути мови і про громадянськість. У народній мудрості зазначається: „Чужа чужина - не батьківщина”. Існує держава - члени суспільства, які побудували її, є

її громадянами. В преамбулі закону „Про громадянство України” прийнятому Верховною Радою України 8 серпня 1991 р. чітко зафіксовано: „Громадянство України означає постійний правовий зв'язок особистості й Української держави, що є наслідком їх взаємних прав і обов'язків”.[46]

Завдяки проголошенню незалежності і самостійності Україна встала на шлях будівництва цивільного суспільства, кожний член якого повинен отримати вільний розвиток особистості. З одного боку, держава повинна створити всі умови для виховання свідомих громадян, а з другого боку, духовно і матеріально багату, процвітаючу українську державу побудують тільки патріоти, об'єднані національною ідеєю - ідеєю незалежності і державності. З урахуванням цього важливим і актуальним є концептуальне осмислення наукових і прикладних рекомендацій цивільного виховання, визначення його сутності, мети і завдань, упровадження ефективних принципів, способів і методів формування у дітей високих цивільних якостей, теоретичною і методологічною основою цього і є прийняті українською державою важливі документи. Перш за все, це Конституція України: закони „Про громадянство України”, „Про освіту”, , яка передбачає комплекс підходів, спрямованих на відродження і будівництво національної системи освіти – „як найважливіша ланка виховання свідомих громадян української держави” [25]. А також „Національна Доктрина розвитку освіти України” - державний документ, що визначає стратегію й основні напрями розвитку освіти в 21 столітті. Реалізація Доктрини забезпечує перехід до нової гуманістично-інноваційної філософської освіти, яка витікає з пріоритетності розвитку України[54]. Це сприятиме зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу суспільства й особистості, нації і народу, внаслідок чого відбудуться могутні позитивні зміни в системі політичних відносин, побуту і культурі. Випереджаючий розвиток освіти, введений на основі доктрини, забезпечить вихід України з кризи, різнобічну модернізацію суспільства і держави, нації, народу, досягнення гідного рівня життя.

Головна мета української системи освіти – відродження нації, а це, означає, що необхідно створити умови для розвитку і самореалізації кожної особистості як

громадянина України, а також формувати покоління, здатне протягом життя створювати і розвивати цінності цивільного суспільства. Освіта нашої країни спрямована на впровадження в життя української національної ідеї. Ця ідея підлегла консолідації українського народу в українську політичну націю, яка прагне жити в співдружності зі всіма народами і державами світу.

Національна ідея - це усвідомлення нацією найактуальніших і перспективних цілей на шляху до досягнення яких вона повинна якомога більше розкрити і реалізувати свої потенційні можливості, зробити помітний внесок у розвиток людської цивілізації [54, с.4].

С. Русова відзначала, що освіта повинна „вбирати в себе всі прогресивні погляди зарубіжних реформаторів і одночасно будувати свою нову форму на національній основі, зважаючи на національні необхідності місцевості”[70,с. 156].

Важливість громадянського виховання, на думку С.Ф.Русової, зумовлюється тим, що „Щодалі живуть упорядкованими громадами, то все більше вони відчують велике значення громадського життя для кожного окремо взятого громадянина, для кожної окремо взятої особи, бо все ширше громадське життя захоплює людину та задовольняє її різноманітні потреби й вимоги” [70, с.1]. Софія Русова багатократно висловлює й обстоює думку, що школа й виховання мають функціонувати у повній відповідності з особливостями й потребами своєї країни, нації: „Сучасна єдина школа мусить цілком відповідати новим і життєвим вимогам” [70, с.11], а далі – „Кожний час історичного життя викликає ті або інші соціальні ідеали, ті чи інші форми громадського життя, і ці нові ідейні течії та вимоги практичного життя, перш за все, відбиваються на школі, на громадському вихованні, бо це є найбільш чулий організм, найбільш відповідальний в кожну епоху історичного життя народу. Цей організм має завдання найперше зрозуміти вимоги часу щодо виховання тих або інших здібностей, того або іншого напрямку” [70, с.30]. Щоб забезпечити таку відповідність, „сучасне виховання має розвинути в дітях добродійності, однаково потрібні й для дитини, як майбутнього громадянина, і для самого громадянства, як окремої національної спільності в її творчій життєвій праці та в її відносинах до інших національних колективів” [70].

В основі виховної системи Софії Русової лежить ідея формування у дітей національної свідомості і самосвідомості, самоповаги й гідності. На думку педагога, нація народжується коло дитячої колиски, тільки на рідному ґрунті, серед рідної пісні й слова здатна вирости національно свідомо дитина. Тому важливе місце в системі національного виховання Софії Русової відводилося вихованню рідним словом. „Мова є дзеркалом народного духу, психології кожного народу: це й надає їй великого значення” [70, с.63]. Таким рідним і простим по геніальності був її буквар, упорядкований 1906 року. Крім цього підручника Софія Русова упорядкувала ряд інших підручників для учнів початкових класів: “Початкова географія” (1911), “Початковий підручник французької мови” (1918), “Читанка” (1917).

„На сучасному етапі, - як зазначено у проекті “Концепції громадянського виховання”, - громадянське виховання багато в чому базується на морально-етичних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності виступають головним критерієм ефективності громадянського виховання” [39, с.6]. Визначаючи моральні завдання, Софія Русова підкреслює, що „кінцевою метою виховання завжди була і є благочинність, моральність” [70, с.160]. Метою морального виховання педагог вважала „намагання виробити з учня вільну людину, готову до реалізації гуманного ідеалу, що панує в громадянстві” [36, с.64]. Основними рисами характеру Софія Русова визначає патріотизм, доброту, людяність, вимогливість. Крім того, слід розвивати в дітей працелюбство, сумлінність, відповідальність, охайність, а також скромність, повагу до старших, гордість і доброзичливе ставлення до інших людей. Поряд з розвитком характеру Софія Русова великого значення надає розвитку волі: „Сучасне виховання ґрунтується на психології дитини, вимагає більш за все розвитку волі, розвитку активності й самодіяльності. Громадянство й держава також вимагають від людини більш за все твердої волі та самостійної діяльності” [70, с.11]. Тому вчитель, вихователь повинен пам’ятати, що: „Змагання до активності в здорових дітей б’є живим джерелом. Вони щасливі, коли ми дозволяємо їм де в чому нам

допомогти, щось зробити... Характером керує воля, а воля закладається й розвивається лише на ґрунті активності” [70, с.20].

Особливу роль у вихованні громадянина Софія Русова відводила трудовому вихованню. „Щоб дати дітям сучасне соціальне виховання, ми мусимо перш за все виховати в дитині нахил до праці, звичку вважати працю як наш перший обов’язок” [70, с.37]. Вона пропонує розгорнуту програму трудового виховання дітей, формулює основні вимоги до праці, які забезпечать її виховний вплив, а також у додатку до праці „Єдина діяльна (трудова) школа” подає практичні вказівки щодо забезпечення діяльнісного принципу.

Великого значення Софія Русова надавала естетичному вихованню, що тісно пов’язане з моральним. Щоб виховати естетичні почуття, педагог пропонує „оточення дитини зробити якомога красивішим, щоб хата дитини була чиста, прикрашена квітками, вишиваними рушниками, малюнками. Треба ставити дитину в найтісніший зв’язок з природою, щоб її захоплювала краса лісу, степу, ранку, заходу сонця” [70, с.33].

Важливим, на думку Софії Русової, є фізичний розвиток майбутніх громадян. Тому у навчально-виховних закладах необхідно створити всі умови, які сприяли б зміцненню фізичних сил дитини, поліпшували стан її здоров’я.

Отже, виховна парадигма, яку запропонувала Софія Русова на початку ХХ століття, спрямована на виховання в Україні “потрібних для її нового життя нових громадян з пробудженою активністю, з витривалою волею і з добре розвиненими творчими силами” [70, с.31], не втратила актуальності й сьогодні, в ХХІ столітті.

Звернемося до історичного аспекту проблеми громадянського виховання. За часів античності особливий акцент на громадянському вихованні зробив Сократ. У спогадах Ксенофонта про Сократа йдеться: „Сократ говорить, що піклується, як підготувати більше персон, здібних до політичної діяльності” [88, с. 8].

За Платоном – мета виховання полягає в тому, щоб „здійснити такий вплив на людину, яка б з дитинства спонукала його прагнути і прагнути стати громадянином”. У його творах ідея громадянського виховання вперше набуває концептуального оформлення [88, с. 9].

Стародавній мислитель античності Арістотель розглядав ідею громадянського виховання. Він ставить питання про розділення понять порядність людини і порядність громадянина залежно від цивільного порядку. „Порядність громадянина – це здатність чудово володіти і підкорятися”. Розкриваючи поняття „громадянського виховання” і „порядність громадянина”, він виказував думку про необхідність присутності в людині сукупностей цивільних прав оскільки громадянином є той, хто володіє такою сукупністю прав [88, с.9].

Яскравим представником іншої течії був Епікур, який вважав, що необхідно звільнитися від уз звичайних справ, цивільної діяльності, таким чином набути стану безтурботності.

Пізніше представниками цієї течії були Ж.Ж. Руссо, Т. Кампанелла, Т.Мор, Л. Толстой, Д. Прістлі, К. А. Гельвецій[88, с. 11-15].

Особливої уваги проблемі громадянського виховання надавали українські мислителі. М.Костомаров, один із засновників української ідеології національного романтизму, писав, що якщо в певній людині живе пошана до історії, до духовного багатства українців, високо цінується національна свобода, то Україна, як держава не „зникне” в майбутньому [88,с. 16].

Т.Г. Шевченко постійно піднімав питання: чи є в людині що-небудь більше, ніж любов до Батьківщини? І відповідав: „Жебрак нещасний серцем той, хто краю рідного не любить” [90, с. 4].

М. Горький затверджував, що громадянське виховання особистості повиннездійснюватися з успадкованою з минулого психології „маленької людини”, що від громадянина, який орієнтується на свої власні сили, потрібна творча думка, ініціатива [84, с. 17].

Головна мета виховання за А.Духновичем, полягала у формуванні громадянина і патріота, сина своєї Батьківщини, освіченої людини, фізично і морально здорової. Реалізацію цього завдання він бачив у тому, що б виховати дітей у дусі патріотизму і національної гідності, у дусі любові до свого народу і відданості його інтересам. Найважливішими способами виховання громадянина і

патріота педагог вважав планомірне глибоке вивчення вітчизняної історії [1, с. 32].

Центральна ідея К.Д.Ушинського – ідея народності, виховання. Нею пронизано всі його праці, „Про народність в цивільному вихованні”, „Три елементи школи”, „Про моральний елемент в суспільному вихованні”. „Громадянське виховання, яке змінює і розвиває в людині народність, розвиває одночасно її розум і самосвідомість, сприяє розвитку народної самосвідомості в цілому; суттєво впливає на розвиток суспільства, його умов, його методик, законів, словом на всю його історію” [1, с. 76].

У книзі „Народження громадянина”, підтекст якої звучить як виховання патріота рідного народу, В. Сухомлинський прямо і з проєкцією на майбутнє заявив: „Головне завдання школи – виховати патріотів, нескінченно відданих Батьківщині». Він стверджував, що в житті у людини повинне бути щось головне, що стоїть вищим за повсякденні турботи, тривоги. Двоє можуть відчувати неприязнь один до одного, але там, де йдеться про велике і священне – Батьківщину, вони повинні бути однодумцями, соратниками, друзями „Ставлення до ідеї Батьківщини, як до чогось священного і дорогого ушляхетнює всі людські відчуття, зближує і ріднить людей” [72, с.65].

У різні часи по-різному трактували поняття „громадянське виховання”. В „Концепції громадянськоговиховання особистості в умовах розвитку української державності” **громадянське виховання** – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка дає людині можливість відчути себе в суспільстві морально, соціально, політично й юридично дієздатною і захищеною [39, с. 64].

Громадянське виховання визначають як цілеспрямований процес, спрямований на абсолютне усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної держави, формування відчуттів цивільної гідності, відповідальності й обов'язку, здатності рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в складних ситуаціях (Н.Мойсенюк) [51, с. 123]; як спосіб формування ідейної серцевини особистості - цивільних поглядів, переконань, відчуттів, поведінки, вчинків,

єдність слова і справи(В.Сухомлинський)[79, с.228]; формування в учнях комплексу особистісних властивостей і рис вдачі, які були б основою специфічного способу мислення і спонукальною силою щоденних дій, учинків і поведінки (М.М. Фіцула) [87, с. 88]; основа духовного розвитку особистості, формування у неї вищого ідеалу служіння рідному народу, готовності до героїчного подвигу в ім'я процвітання і незалежності України, спрямована на виховання громадянина-патріота, глибоко розуміючого громадянські обов'язки (В.В. Ягупов) [92, с. 195]; реакційна течія в зарубіжній педагогіці, яке має за мету підготувати молоде покоління до праці[86, с. 195].

Громадянське виховання містить патріотичну самосвідомість, цивільну відповідальність і мужність, суспільну ініціативність і активність, готовність трудитися для блага Батьківщини, захищати її, підвищувати міжнародний авторитет; пошану Конституції, законів Української держави, прийнятих правових норм, сформовану необхідність в її дотриманні; знання досконало державної мови, постійну турботу про підвищення його престижу і функціонування у всіх сферах суспільного життя; пошану до батьків, сім'ї, традицій та історії рідного народу, усвідомлення своєї приналежності до нього, його представником і спадкоємцем; гуманність, поважне ставлення до культури, традицій, звичаїв інших народів, які населяють Україну, високу культуру міжнаціонального спілкування.

Основними напрямками громадянського виховання є:

- формування уявлень про сім'ю, родину, рід і родовід;
- краєзнавство;
- ознайомлення з явищами суспільного життя;
- формування знань про історію держави, державні символи;
- ознайомлення з традиціями і культурою свого народу;
- формування знань про людство.

Для України, яка є політичною державою, громадянське виховання має важливе значення, оскільки воно покликане допомагати формуванню соборної України, яка є серцевиною української національної ідеї. По цьому на базі

демократичних цінностей, які мають в основі громадянське виховання, можливе об'єднання різних етносів і регіонів України для будівництва і вдосконалення суверенного громадянського демократичного суспільства. Ці процеси вимагають формування громадянської культури. У педагогічному плані громадянськість містить знання, переживання і вчинки. Ці складові перебувають у певних зв'язках і взаємодіях з переживанням, на певних етапах, індивіда емоційного компоненту, формування плотської сфери. Формування громадянськості є результатом процесів соціалізації, виховання і самовиховання.

В.Сухомлинський писав: „Привчаючи дітей дотримувати азбучні істини моралі, ми добиваємося того, що б кожна дитина могла щасливо жити і трудитися, виховуємо в ньому перші цивільні спонукання, першу турботу про інтереси колективу, суспільства” [78, с. 17].

Метою громадянського виховання- є формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з властивими їй цінностями і рисами вдачі, світоглядом і способом мислення, відчуттями, поведінкою і діями, спрямованими на саморозвиток і на розвиток цивільного демократичного суспільства в Україні. А так само формування у вихованців комплексу цивільних якостей, глибинного розуміння ними обладнання до українського народу, своїй Батьківщині – Україні, внутрішній потребі і готовності відстоювати свій потенціал на благо і зміцнення Української держави [39, с. 64].

Мета громадянського виховання конкретизується через систему **завдань**..:

- забезпечити і визначити в реальному житті права людини, як гуманістичної цінності та єдиної норми всіх людей без дискримінації, на чому будується відкрите, демократичне, цивільне суспільство;

- усвідомлення взаємозв'язку між ідеями індивідуальної свободи, прав людини та її цивільною відповідальністю;

- формування національної свідомості, обладнання до рідної землі, народу, виявлення духовної цілісності покоління і суспільних культур; виховання відчуттів патріотизму; вміння осмислювати моральні і культурні цінності,

історію, звичаї та обряди, символіку; систему дій, яка мотивується любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності перед своєю нацією;

- затвердження гуманістичної моралі і формування пошани до таких цінностей, як свобода, рівність, справедливість;

- формування соціальної активності і професійної компетенції особистості на основі таких соціальних умінь як: готовність до участі в процесі державоутворення; здібність до суспільного життя і роботи в цивільному суспільстві; готовність узяти на себе відповідальність; здатність вирішувати конфлікти відповідно до демократичних принципів; здібність до самостійного життєвого вибору на основі гуманістичних цінностей; формування працездатної особистості, відповідальної за свої вчинки;

- формування політичної і правової культури способами цивільної освіти, яка дає знання про політичні системи і владу на рівні суспільного життя, про закони і законодавчу систему; виховання пошани до Конституції України, законодавства і державної мови;

- розвиток критичного мислення, яке забезпечить здатність усвідомлення, і відстоювати власну позицію в тих або інших питаннях; уміння знаходити нові ідеї і критично аналізувати проблеми; вміння переосмислювати дії й аргументи, передбачати наслідки дій і вчинків;

- уміння визначати форми і способи своєї участі в житті суспільства, спілкуватися з демократичними інститутами, органами влади, захищати і підтримувати закони і права людини, бути ознайомленим зі способами соціального захисту;

- формування толерантного ставлення до інших культур і традицій;

- виховання негативного ставлення до будь-якої форми насильства.

„Дуже важливо, щоб з дитинства у людини було духовне життя в світі моральних цінностей – святинь нашої ідеології, нашої Батьківщини, нашої історії, нашого народу. Суть духовного життя маленького громадянина повинна бути в захопленні красою людини і ідей, прагнення стати справжнім патріотом” стверджував великий педагог В. Сухомлинський [78, с. 64].

До змісту поняття „громадянське виховання” входять такі складові:

1. Виховання громадянина перш за все має бути спрямоване на розвиток **патріотизму** – любові до свого народу, до України. Важливою якістю українського патріотизму повинна бути турбота про благо, сприяння становленню і затвердженню України як правової, демократичної, соціальної держави. „Патріотичне виховання- серцевина моральності” [78, с. 228].(В.Сухомлинським)

2.3 патріотизмом органічно взаємозв'язана **національна самосвідомість громадян**, яка вбирає в себе: віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; вміння осмислювати моральні і культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, усвідомленням відповідальності перед своєю нацією (В.Струманський) [76].**Національна свідомість і самосвідомість особистості** – це усвідомлення себе частинкою визначеною національного (етнічного) суспільства й оцінка себе як носія національних (етнічних) цінностей, які склалися в процесі довгого історичного розвитку національного суспільства, його самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності [58].

3. **Національна ідея** – це віддзеркалення нації свого місця на планеті і перспективи власного подальшого розвитку. Л.Кіндратович дав таке поняття національної ідеї – „духовна першооснова джерело власного розвитку людини соціально-психологічний механізм інтеграції соціальних груп етносів, релігійних рухів, партій, рухів; механізм урівноваження і гармонізації життєдіяльності народу, який населяє певну територію, і мають історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє”[36, с.31].

2. Національна ідея нерозривно пов'язана з національним ідеалом. Національний ідеал – образ вчинений державний буття. Саме тут абстрактна і узагальнена національна ідея набуває конкретні форми (Л.Калиновська) [35].

3. І ґрунтується на **національній ідентифікації** – усвідомлення людиною своєї приналежності до певного етносу, нації; усвідомлення своєї близькості з нацією, спорідненість з нею(В.Іова) [33].

4. Важливе місце в змісті цивільного виховання займає формування культури міжетнічних відносин. **Культура міжетнічних відносин** - це реалізація взаємозалежних інтересів етносів, народностей в процесі економічної, політичної, соціального і духовного життя на принципах свободи, рівноправності, взаємодопомоги, світу, толерантності (І.Іванюк) [31, с.4].

5. Громадянське виховання вбирає в себе і розвиток **планетарної свідомості**, яка включає відчуття єдності й унікальності життя на землі, пошана до всіх народів, їх прав, інтересів і цінностей; розуміння світу як єдності і різноманітності, системи держав, які повинні мирно взаємоіснувати, спільнопрацювати в умовах свободи, на принципах моральних ідеалів, гуманізація міжнародних відносин (П.Ігнатенко) [32, с. 4].

6. Визначальною характеристикою цивільної зрілості як результатом громадянського виховання є **розвинута правосвідомість** – усвідомлення своїх прав, обов'язків, відносин до закону, до державної влади (С.Завалевський) [27].

7. Важливою складовою змісту цивільного виховання є **розвиток політичної культури**. вона включає незалежну політичну компетентність, знання про типи держав, політичні організації, принципів, процедур і регламент суспільної взаємодії, виборну систему (М.Задерихіна) [28].

8. **Національні цінності** – як соціально-матеріальні (демократія, гуманізм, свобода, соціальне забезпечення і т.д.), так і духовно-культурні (принципи, погляди, моральні норми, традиції), які сповідає дана нація (В.Гонський) [16, с. 2].

9. **Національна ідеологія**– система політичних, правових, економічних, філософських, етнічних, культурологічних, релігійних ідей, ідеалів, поглядів, які відображають відносини нації під кутом зору власних інтересів до навколишнього світу, соціального, фізичного простору, в якому вона знаходиться (П.Ігнатенко) [32].

10. **Національні інтереси** – узагальнений вираз актуальних потреб певної національної общини, які формуються на основі інтересів громадян і соціальних груп (М.Бургін) [7].

Розглянемо ще одне ключове поняття нашого дослідження „громадянські почуття”.

Громадянські почуття – це „все те, що визначає ставлення людини до соціальних закладів, до держави, до інших людей, до самих себе” (М.Боришевський)[6]. Громадянські почуття активізують свідомість, її пізнавальні та вольові функції. Формування громадянських переконань – головна сутність громадянського виховання, але воно неможливе без виховання громадянських почуттів. Виховання громадянських почуттів знаходиться у тісній залежності не тільки від рівня етичних уявлень дітей, а й від того, чи здатні вони емоційно реагувати на різні події: радіти, співпереживати, обурюватися. Необхідні нові виховні технології, які б враховували насамперед глибинні психологічні закономірності емоційно-чуттєвого розвитку особистості (Л.Деркач)[13].

Актуальними в аспекті нашого дослідження є праці психологів, де зауважено, що громадянські почуття пов'язані із суспільним існуванням людини. Суспільні стосунки – не тільки „базис”, передумова виникнення людських почуттів, але й сутність їх змісту. Будь-яке почуття як переживання є проявом чогось значущого для індивіда; в громадянських почуттях щось об'єктивно суспільно значуще переживається поряд з тим як особистісно значуще для людини. Розвиваючи це положення, психологи пов'язують почуття з потребами людини, вважаючи, що вони являють собою безпосередню позитивну чи негативну оцінку людиною значення оточуючих предметів, явищ і власних дій для задоволення потреб.

У вихованні почуттів за результатами нашого дослідження визначальною є єдність зовнішніх і внутрішніх умов, коли зовнішні дії через узагальнення переходять у внутрішні, що визначатимуть моральну поведінку дитини. Проте, це можливо лише тоді, коли зовнішній вплив справляє на особистість сильне враження і викликає в неї глибокі переживання (Л.Виготський, І. Бех, І.Жадан, І.Мар'єнко)[22].

Українські педагоги стверджували, що навчання буде виховуючим лише тоді, коли отримані знання через розум дійдуть до почуттів школяра (С.Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський)[70; 78].

Останнім часом проблема виховання громадянських почуттів дітей у педагогічній науці розглядається в різних напрямках, зокрема дослідження цього процесу на основі виховання моральних якостей, традиційно властивих українському народу (О. Барабаш, А. Богуш, М. Стельмахович)[5], забезпечення одночасного взаємопов'язаного впливу на інтелектуальну та емоційну сферу учнів (Л.Алексєєва, І. Гусякова, Л. Ментешашвілі)[2], виховання емоційного переживання творів народного мистецтва (Г.Белякова, С.Горбенко), розвитку в дітей емпатії (І. Бех, М. Виноградова, М.Вишняк, Т.Гаврилова, М.Севрюгіна)[4], формування морального досвіду молодших школярів на основі почуттів (Л.Пономаренко, Р. Халікова) [62], реалізація передумов для перетворення вимог учителя в особистісні внутрішні устремління дитини (Г.Мороз, С. Нікорова)[52], забезпечення єдності об'єктивного сенсу діяльності і суб'єктивного її значення у формуванні моральних норм поведінки дітей (Є. Кузнєцова, Е.Помиткін)[63], використання емоційних педагогічних стимулів (Н.Косарева, С.Литвиненко, М. Юр'єва)[40], емоційного тренінгу з метою розвитку емпатії та вміння керувати емоційними реакціями (О.Коркішко, Л.Соколова)[42], роль педагогічної оцінки вчинків молодших школярів у їх моральному вихованні (Т. Вершиніна, Л.Крицька).

Одним із важливих аспектів виховної роботи є формування громадянськості, що передбачає активну участь у справах і турботах Батьківщини. Коли особистість обмежується споглядальністю стосовно своєї держави, це означає, що її громадянськість незріла. Відродженій державі потрібні не спостерігачі, а господарі, будівники, захисники, ті, для кого рідна земля є не лише об'єктом споглядання, тим більше – „місцем проживання”.

Висока громадянськість у практично-вольовій враженості включає в себе ініціативність. Ініціатива - це самодіяльна участь громадянина в різних сферах державного життя, в якій він самостійно бере на себе вирішення якогось завдання й активно його виконує. Громадянськість стимулює ті діяння, які приносять благо, добро Батьківщині (невипадково дедалі більше у спілкуванні українських громадян вживаються звертання: „добродій”, „добродійка”).

Діяльнісно-поведінковий аспект громадянськості значною мірою залежить від ситуацій, які складаються у житті нації, держави. Стосовно теперішнього, актуального стану державні ситуації поділяються на інтегруючі та дезінтегруючі, стосовно майбутнього - на перспективні, що відкривають нові можливості розвитку, і такі, що блокують національний прогрес. Справжній громадянин, оцінюючи характер державної ситуації, обирає адекватну тактику реагування на неї, усуває своїми діями негативні загрозливі симптоми і здійснює такі акції, які б примножували позитивні наслідки ситуації для державної спільноти. Особливої значущості набуває врахування характеру державних ситуацій тими громадянами, які беруть участь у державному управлінні, їх громадянськість повинна виявлятися передусім у недопущенні некерованих, загрозливих для держави ситуацій (Г.Васильківська) [66].

Другим компонентом громадянськості є емоційний. Він включає в себе групу вищих особистісних почуттів, передусім патріотичних, в яких відбивається ставлення українських громадян будь-якої національності до своєї державної спільноти, її життєдіяльності та перспектив розвитку. До складу цих почуттів входять: почуття належності до своєї самостійної держави - України та її народу; повага до його історії, культури, менталітету; любов до рідної природи, почуття насолоди від рідної мови, ностальгія при розлуці з Батьківщиною, неприязнь до всього анти-українського, віра у світле майбутнє української державності тощо.

Необхідно розрізняти патріотичні й національні почуття, хоча вони й споріднені. Відмінність полягає в тому, що об'єктом національних почуттів є власний етнос, незалежно від його розселення, а в патріотичних почуттях віддзеркалюється прихильність до рідної землі, території, місця народження, Батьківщини. Про те, яке величезне значення в житті народів мають національні, патріотичні почуття, свідчать екстремальні ситуації.

У тлумаченні об'єкта „патріотичних почуттів” є певні розбіжності. Ще Софокл висловив думку, що патріотизм деяких громадян може спрямовуватись лише на рідну землю, батьківщину, але не на співвітчизників. Коли такий „патріот” сходиться на вершину влади, він протиставляє високі інтереси

батьківщини, держави інтересам „нерозумного”, „недостойного” народу. Протиставлення в патріотичних почуттях спрямованості на батьківщину і народ ніколи не приносило і не принесе добра. Ці обидва емоційні складники патріотизму повинні поєднуватися і підсилювати один одного.

Патріотичні почуття не повинні бути споглядальними, обмежуватися пасивними реакціями милування й уподобання. В ідеалі вони спрямовуються на виконання над завдання - піднести Україну до рівня високо розвинутих світових держав, що вимагає активної творчості всього українського народу. В нинішніх умовах емоційне начало патріотизму виявляється насамперед у мужності, рішучості, готовності українських громадян відстоювати незалежність своєї молоді держави всіма можливими засобами. Наявність патріотичних почуттів важлива ще й тому, що вона сприяє єднанню всіх соціальних прошарків українського суспільства. Саме вони, особливо загострюючись в екстремальних, доленосних для рідної Батьківщини ситуаціях, об'єднують людей, знімають звичне напруження, зменшують життєвий егоїзм.

Для формування патріотичних почуттів важливим є ґрунтовне інформування школярів про історичні здобутки української нації. Приналежній інформованості в них не розвинеться комплекс національної меншовартості (В.Поплужний) [63].

Сучасний українець повинен любити свою державу, пишатися нею, бажати їй добра вже тому, що вона є. Актуальними в сучасних умовах є гуманні почуття: любов до людини, повага й піклування про неї, доброта, співчуття і ненависть до зла, великодушність тощо. Неможливо уявити справжнього громадянина, який би не виявляв миротворче, демократичне ставлення до співгромадян.

В ідеалі держава повинна бути такою, у якій „людина людині бог”. Гуманна держава робить гуманними своїх громадян. З цього приводу слушне зауваження М.Рагозіна: „Громадянськість - не що інше, як думка, що держава - це істинна людина, і що людська цінність окремої особистості полягає в тому, щоб бути громадянином держави. Бути хорошим громадянином - це найвища чеснота, понад неї не існує нічого” [67].

В українській національній культурі завжди переважали за своєю цінністю гуманні взаємини і співробітництво між громадянами та з членами інших державних спільнот. Гуманні почуття виступають як синтез людинолюбності й ненависті до носіїв соціального зла, які повинні викликати пристрасну ненависть справжніх гуманістів. Водночас не можна вважати участь в соціальних і 10 національних акціях, пов'язаних з пролиттям крові, смертями тощо, такими, що суперечать гуманізму. Вказана участь лише загострює гуманні почуття, оскільки прогресивні сили борються з антигуманізмом, за передовий людський ідеал.

У формуванні гуманних почуттів у дітей і молоді доводиться зустрічатися з рядом об'єктивних труднощів. По-перше, школярі мають незначний власний досвід переживань горя, страждань, хвороб, життєвих невдач. По-друге, багато учнів не завжди знають і розуміють переживання горя й нещастя іншими людьми. По-третє, висока рухливість і поверховість емоцій школярів, швидкі переходи від суму, страждання до втіхи, вдовolenня спричиняють коротко плинність гуманних переживань. По-четверте, у школярів досить часто виникає стихійна установка на те, що нібито любити й жаліти людину - прояв власної слабкості. Вказані обставини повинні враховуватися у виховних впливах. При цьому акцент робиться на етичні бесіди, на добір відповідної літератури для читання, на аналіз ставлення школярів до людей, які страждають фізичними недоліками, тяжкими хворобами.

У виховній роботі важливим є перенесення гуманних почуттів школярів на живу природу, і навпаки, любов до тварин проектувати на людину. На жаль, далеко не в кожного учня простежується взаємозв'язок між любов'ю до тварин і любов'ю до людей. Наприклад, дитина гірко оплакує смерть улюбленої пташки і байдуже ставиться до смерті сусіда, що залишив дітей-сиріт. І навпаки, доброта може поєднуватись у школяра з жорстоким поведінням із тваринами. Тому виховання гуманних почуттів доцільно пов'язувати з вихованням любові до живої природи. У виховних бесідах варто підкреслювати факти „взаємних почуттів”, відданість тварин своїм господарям навіть у важких ситуаціях, про що свідчить і повсякденне життя, і художня література (Ю.Руденко) [69].

Одним із основних компонентів громадянськості є правові почуття. В них переживається ставлення особистості до вчинків, регульованих нормами права. Вони тісно пов'язані з моральними, але все ж не тотожні їм. Причина цього в тому, що на будь-якому шаблі розвитку суспільства не всі соціальні діяння вимагають правової оцінки. До правових почуттів звичайно включають повагу до закону, почуття вини за протиправні дії, почуття невідворотності кари за вчинений злочин, почуття послуху перед законом, відразу, ненависть до злодіїв тощо.

До громадянських почуттів варто віднести й ті, що виникають при здійсненні громадянських обрядів. Обряд - традиційні дії, які супроводжують найважливіші сторони життєдіяльності соціальної групи. Вони поділяються на родинні, шкільні, трудові, світські, релігійні тощо. В процесі їх виконання людина переживає почуття, які можна характеризувати як обрядові. До них належать почуття урочистості, величності, романтики, святості, скорботи, блаженства тощо. Крім того, залежно від характеру обряду, вони можуть бути соціальними, моральними тощо.

Емоційності обрядів сприяє наочна, конкретна природа символів, їх насиченість естетичними елементами, колективність дій, яка спричиняє взаємозбудженість почуттів. Навіть сама підготовка до обряду стимулює допитливість, хвилювання, насолоду, що, в свою чергу, посилюють почуття, які виникають безпосередньо в ході обряду. Емоційний зміст обряду нормується вимогами суспільства та інтеріоризується, переоплачується в глибокі особистісні переживання учасників дійства. В процесі обряду власні почуття людей облагороджуються за рахунок зіставлення їх з ідеалом.

Для формування громадянськості особливої значущості набувають загальнодержавні свята. Українська держава вже має власні свята, які утверджують її самостійність, соборність, еднають її громадян. Серед них головним є, безперечно, свято Дня незалежності України. Завдяки тому, щов ньому закладені високі патріотичні й оптимістичні соціальні ідеї, воно викликає у широких верств населення нашої країни піднесені, урочисті переживання. Проте

слід зауважити, що обрядові «дійства» під час цього свята ще не досить відшліфовані і вимагають свого сценарного вдосконалення, передусім на офіційному рівні його відзначення. Це тільки посилить його виразність та позитивну емоціогенність.

Виховну роль відіграє і свято 9 травня - День перемоги над фашизмом і день пам'яті загиблих у роки війни. На цьому святі здійснюються урочисті ритуали поклоніння світлій пам'яті борців з фашизмом, захисників прогресивних ідеалів. Бажано, щоб у цей сумно-урочистий день більше згадувалось про захист у цій страшній війні ідеї української державності.

Завдяки своїй обрядово-символічній організації свята звільняють людей, хоча б на короткий час, від життєвої буденності, прагматизму, корисливості, жорстокої регламентації часу. Невипадково їх дуже люблять школярі. Святкова поведінка сприймається і оцінюється оточуючими за послабленими критеріями. Свята дають їх учасникам життєву відраду і насолоду. Навіть турбота, клопоти, проблеми, що виникають у процесі святкування, набувають в цілому позитивної емоційної забарвленості (А.Салюк) [72].

Отже, на основі вищевикладеного система освіти України повинна забезпечити: формування особистості патріота, який усвідомлює свою приналежність до сучасної цивілізації, чітко орієнтується в сучасних реаліях і перспективах соціально культурної динаміки, підготовлений до життя і праці в 21 столітті; збереження і продовження української культури, традицій, виховання поважного ставлення до державних святинь, української мови і культури, історії і культури народів проживаючих в Україні, формування культури міжетнічних відносин; пріоритет державної політики в розвитку освіти; розвиток українського освітнього і культурного простору; забезпечення освітніх запитів національних меншин; формування національних і загальнолюдських цінностей.

1.2. Сутність та принципи громадянського виховання молодших школярів на сучасному етапі

Поняття „особистість” характеризує суспільну сутність людини, пов’язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду суспільства. Біологічна характеристика людини в нього не входить. Особистість – соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається замученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Виявляється вона і формується в процесі свідомої діяльності й спілкування (В.Слюсаренко) [75]. Поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільно значущого та індивідуального, неповторного. Особистість характеризують такі ознаки:

- розумність (визначає рівень інтелектуального розвитку);
- відповідальність (рівень розвитку почуття відповідальності, вміння керувати своєю поведінкою, аналізувати свої вчинки і відповідати за них);
- свобода (здатність до автономної діяльності, прийняття самостійних рішень);
- особиста гідність (визначається рівнем вихованості, самооцінки);
- індивідуальність (несхожість на інших).

Особистість визначають неповторні фізичні якості, психічні процеси, темперамент, риси характеру, здібності, її потреби, інтереси. Вони позначаються на її пізнавальній діяльності, навчанні, праці, вчинках, ставленні до себе, взаєминах з іншими. Особистості характерний такий рівень психічного розвитку, який дозволяє їй свідомо управляти власною поведінкою і діяльністю. Суть особистості, за К.Роджерсом, виражає її самосвідомість, суб’єктивність, здатність діяти свідомо і відповідально.

Отже, особистістю можна назвати людину, яка досягла такого рівня соціального розвитку і самосвідомості, який дозволяє їй знаходити і обирати серед цінностей культури особистісні смисли, самостійно виконувати відповідну перетворювальну діяльність, свідомо і відповідально здійснювати саморегуляцію діяльності й поведінки.

Формування особистості – процес соціального розвитку молодої людини, становлення її як суб’єкта діяльності, члена суспільства, громадянина. Відбувається цей процес завдяки засвоєнню гуманітарних дисциплін, виховному

впливу сім'ї, школи, суспільства, взаємодії з мистецькими явищами, здатності людини пристосовуватися до зовнішнього оточення, участі у громадському житті, свідомій її підготовці до самостійного дорослого життя. Цілеспрямоване формування особистості здійснюється в соціальній системі шляхом виховання.

Термін „виховання” вживається в педагогічній науці в чотирьох значеннях: у широкому соціальному, коли мова йдеться про виховний вплив на людину всього суспільства і всієї дійсності, яка містить в собі не лише позитивну спрямованість, а й конфлікти та протиріччя; тут особистість може не тільки формуватися під впливом соціального середовища, а й деформуватися, або, навпаки, загартуватись у боротьбі з труднощами, „робити саму себе”; у широкому педагогічному, коли мається на увазі виховання в діяльності шкіл, технікумів, університетів та інших закладів, де персонал керується педагогічною теорією та її практичними методичними рекомендаціями; у вузькому педагогічному, коли виховання є цілеспрямованою виховною діяльністю педагога (наприклад, класного керівника в школі, куратора в вищому навчальному закладі), щоб досягти певної мети в студентському колективі; у гранично вузькому, коли педагог або батько вирішують конкретну індивідуальну проблему виховання або перевиховання (наприклад, у юнака прагнуть виховати чесність, ввічливість). [59].Останнім часом поняття „виховання” в обмежено вузькому розумінні все більше набуває значення життєтворчості.

Батьківщина, школа, батьки, вихователі, вчителі повинні створювати всі умови для оволодіння кожною дитиною народною культурою, національними і загальнолюдськими цінностями. Рідна мова, історія народу, його прогресивні традиції, звичаї, свята, обряди, у тому числі і річний цикл, народний календар, моральні принципи, різні види народного мистецтва і художньої творчості, державні символи і народна символіка - це багатий ґрунт, на якому виростить людина - представник свого народу, його спадкоємець і заступник, громадянин і патріот.

Все це визначає початкові положення, згідно з якими організується навчально-виховний процес щодо виховання в молодших школярів

громадянських почуттів. Маючи об'єктивні характеристики і ґрунтуючись на національних ідеях, вони відображають закономірність засвоєння учнями знань про народ, його виховні традиції, спрямовані на формування громадянських цінностей.

Робота, спрямована на виховання громадянських почуттів має крім традиційних загальноприйнятих принципів базуватися і на власних фундаментальних принципах:

1. Принцип пріоритетності української національної ідеї у вихованні. Автором цього принципу є С.Русова. Ідеї С. Русовой утілилися в сучасній концепції національної початкової школи в Україні, а так само мали вплив на створення національної української освіти. В преамбулі Конституції України, в Декларації про суверенітет України, Акті проголошення незалежності України, і в інших державних документах виражено головну мету українського народу - будівництво незалежної української держави. Саме цю ідею покладено в основу навчально-виховного процесу установ освіти. На її основі побудовано державну національну програму „Освіта”, створюються нові підручники і виховні програми, готується нове покоління підручників, розробляються концепції, розробляються нові виховні системи. Вона є основоположним принципом громадянського виховання і передбачає формування національно - осмисленої особистості людини, гідної своєї держави і суспільства, і гордої за свою Батьківщину. Борця за затвердження її незалежності, самобутності в планетарній та історичній перспективі [70,с.18].

2. Принципи об'єднання загальнолюдського і національного у вихованні. Специфічно національне і загальнолюдське - це особливості життєдіяльності даного етносу в його духовному розвитку і становленні громадянина. Усна і письмова творчість народу, його культурні традиції, мистецтво, мова, будучи національним, по своїй суті і змісту, одночасно вбирають в себе елементи загальнолюдської культури її цінності й ідеали. Національне не виключає загальнолюдського. І навпаки загальнолюдське містить у собі досягнення цивілізованих націй. Людина в своєму духовному і біологічному

розвитку проходить процес від пізнання й освоєння свого рідного національного загальнолюдського. Дитина з самого народження має „купатися” в рідній народній стихії, знати свою мову, і стати особою, представником свого народу унаслідок освоєння його духовно-культурних традицій, поступово йти до пізнання і розуміння загальнолюдського. Такий принцип виховання свого часу відстоював К.Д.Ушинський [1, с.18]. Якщо учень буде виховуватися на народній і національній основі, то він пройматиметься і міжнародним загальнолюдським. Засвоєння дитиною тільки національного породжує у неї негативне сприйняття навколишнього середовища. Виявляється і затверджується поверхневність у ставленні до інших націй і народностей.

Якщо дитина недостатньо володіє духовними цінностями свого народу і засвоює тільки загальнолюдське, то виховується деформована особистість, відбувається масове народження бездуховних людей.

Український народ має свої пріоритети, які стали загальнолюдським надбанням. Він створив самобутню цивілізовану багатогранну гуманістичну і демократичну культуру, духовність у цілому. Придбання рідного народу, які повинні мати щонайвищий статус у змісті громадянського і патріотичного виховання, формують у підростаючого покоління національну гордість і гідність, надихають на нові досягнення і звершення в ім'я твердження і подальшого розвитку незалежної України.

Оптимальне об'єднання національного і загальнолюдського дає можливість педагогу виховувати громадянина і патріота, який любить свій народ і одночасно поважає інші народності і національні меншини. Основоположний принцип, який має бути покладений в основу громадянського виховання – народність виховання.

3. *Принцип природовідповідності.* Автором цього принципу по праву вважають чеського педагога-просвітителя Я.А. Коменського, який використовував даний принцип у своїх працях [88, с.80]. Принцип природовідповідності передбачає врахування ідеології в громадянському вихованні не тільки вікових психологічних, але і біологічних, національних особливостей дитини. Останні передаються їй від матері і батька, які, у свою чергу,

успадковували їх від попередніх представників свого роду. В етнічному кодї дитина зафіксувала ці властивості, які виражають особливості національної психології, характеру, способу мислення, мають відносно стійкі особливості і завдяки діям різних соціальних чинників, перш за все, навколишнього середовища, і спеціальних організованих установ.

4. *Принцип етнізації.* Даний принцип у навчально-виховному процесі допоможе відчуті учням їх приналежність до етнічних груп (нації, народності), розкаже про її минуле, теперішньому часі і майбутньому; виховує цілісну особистість, яка щиро поважає свою націю, громадянську і власну гідність, честь. Саме цим принципом пронизано всі художні твори і наукові роботи педагога-просвітителя, письменника, етнографа, історика і суспільного діяча О. Духновича [1].

5. *Принцип активної діяльності і самодіяльності.* Прагнення до діяльності К.Д.Ушинський назвав основним законом дитячої природи. Цей принцип особливо важливий і ефективний у формуванні громадянських цінностей і патріотичних відчуттів школярів. Учні із задоволенням беруть участь у проведенні різноманітних заходів, особливо в підготовці до народних свят і їх проведенні, в святкуванні дат народного календаря, в конкурсах і фестивалях народної творчості, в походах і екскурсіях по пам'ятних історичних місцях рідного краю, під час яких описується народна творчість, в діяльності дитячих самодіяльних організацій [1].

6. *Принцип систематичного і безперервного виховання* розроблений чеським ученим Я. Коменським, який висунув ідею безперервності освіти [99, с.80]. Принцип є універсальним засобом. Головним способом формування системи наукових знань є організоване навчання; система наукових знань створюється в тій послідовності, яка визначається внутрішньою логікою навчального матеріалу і пізнавальними можливостями вихованців; процес навчання протікає тим успішніше, чим менше в ньому перерв. Без систематичного вправляння навички втрачаються. Якщо не дотримуватися системи і послідовності в навчанні, то процес розвитку вихованців уповільнюється.

7. *Принцип народності* в науковий обіг ввів К.Д.Ушинський. Тільки сам народ здатний вибрати правильний шлях в історії, як її суб'єкт. К.Д.Ушинський глибоко вірив у принцип „народ без народності, як тіло без душі”. У принципі народності великий педагог конкретизував своє розуміння суспільної обумовленості психічного розвитку молодого покоління. Тільки народне виховання, яке має психологічні, соціально-економічні, ідеологічні і культурні особливості народу, його життя і прагнення може мати справжню розвивальну силу. Впровадження цього принципу означає залучення дітей до витоків української народної культури, підбір форм, методів, прийомів ознайомлення молоді з українськими традиціями, оберегами, звичаями, символами відповідно до кожного вікового періоду [1].

Засобами громадянського виховання є рідна мова, історія, сімейна і побутова культура, народний календар, народні традиції і звичаї, усна народна творчість, фольклор, ігри і забави, міфологія, мистецтво, народні знання, прикмети, мораль, народні вірування, народні символи і національна символіка.

За Софією Русовою завдання школи - не тільки сформувати у дитини здатності, зацікавити, виховати відчуття, а і прищепити любов до рідної культури за допомогою дидактичних матеріалів, ігор, забав, праці, культури, яка властива саме українському народу. „Діти повинні вирости на своїй культурі, що б потім зберегти її” [70].

Виховати свідомого громадянина і патріота означає сформувати в учнях комплекс особистісних якостей і рис вдачі, які є основою специфічного способу мислення і спонукальною силою щоденних дій, учинків, поведінки. Це поважне ставлення до батьків, свого роду, рідного краю, його історії, звичаїв, традицій, усвідомлення своєї приналежності до землі, на якій він виріс.

Насьогодні проблема громадянського виховання та виховання громадянських почуттів набуває актуальності.

Особливої значущості в контексті навчання і викладання громадянської освіти набуває твердження академіка О.Я.Савченко: „із запровадженням компетентнісного підходу у шкільній практиці відбувається виразна

переорієнтація методики з процесу діяльності на результат. Тому ефективність праці вчителя не вичерпується „красиво” проведеним уроком, його цікавістю. Визначальним критерієм якості викладання мають стати ті зміни, що відбулися у знаннях, уміннях, способах діяльності учнів протягом системи уроків щодо реалізації певних змістових ліній програми, мотиваційно-почуттєвій сфері учнів” [71].

Без любові до Батьківщини, готовності примножувати її багатства, оберігати честь і славу, а за необхідності - віддати життя за її свободу і незалежність, людина не може бути громадянином. Як синтетична якість, громадянськість охоплює емоційно-моральне, дієве ставлення до себе та інших людей, до рідної землі, своєї нації, матеріальних і духовних надбань суспільства.

Громадянські почуття дітей шкільного віку засновуються на їх інтересі до найближчого оточення (сім'ї, батьківського дому, рідного міста, села), яке вони бачать щодня, вважають своїм, рідним, нерозривно пов'язаним з ними.

Важливе значення для виховання громадянських почуттів у школярів має приклад дорослих, оскільки вони значно раніше переймають певне емоційно-позитивне ставлення, ніж починають засвоювати знання.

Громадянство як моральна якість має інтегральний зміст. З огляду на це в педагогічній роботі поєднано ознайомлення дітей з явищами суспільного життя, народознавство, засоби мистецтва, практична діяльність дітей (праця, спостереження, ігри, творча діяльність та ін.), національні, державні свята.

Для громадянського виховання важливо правильно визначити віковий етап, на якому стає можливим активне формування у дітей громадянських почуттів. Найсприятливішим для початку систематичного громадянського виховання є молодший шкільний вік, коли особливо активізується інтерес дитини до соціального світу, суспільних явищ (Т.Сахарова) [73].

Визначимо якими психологічними, розумовими, соціальними, пізнавальними якостями володіють молодші школярі. Молодші школярів наслідок своїх особливостей розвитку несуть у собі багато рис і якостей, необхідних для формування особистості громадянина і члена громадянського суспільства – і

залишається ці якості розвивати і заохочувати їх розвиток. Так, наприклад, молодші школярі виявляють схильність до духу суперництва, який є необхідною умовою розвитку суб'єкта ринкових економічних відносин.

Почнемо з розгляду соціальних характеристик розвитку дітей молодшого шкільного віку. Дослідження в галузі сучасної психології і педагогіки свідчать, що молодшим школярам притаманні наступні характеристики соціальної структури розвитку:

- 1) Прагнення бути першим, кращим за інших;
- 2) прояви духу суперництва, ентузіазм;
- 3) схильність вигадувати різні правила;
- 4) часом молодші школярі бувають невдячними, видаються немічними;
- 5) намагаються робити все правильно, і водночас “непомітно для себе” виходять за межі дозволеного;
- 6) розквітають у відповідь на похвалу чи заохочення і дуже тяжко сприймають невдачі;
- 7) прагнуть весь час діставати задоволення, люблять сюрпризи;
- 8) можуть проявляти і розсудливість і дражливість, люблять критикувати інших;
- 9) великого значення надають дружбі;
- 10) відчувають, що школа замінює домівку, як найвпливовіший соціальний чинник;
- 11) полюбляють „ябедничати”, але не внаслідок схильності до донощицтва, а внаслідок потягу до встановлення справедливості і рівності усіх перед „правилами”.

Інші дослідники роблять особливий наголос на прагненні до суспільно значущої діяльності; здатності у разі потреби довільно керувати своєю поведінкою, хоч ще переважає мимовільність поведінки; вмінні налагоджувати стосунки з однолітками, разом гратися і працювати; „демократичність” у поводженні з учителем (В.Супруненко) [77]. Отже, молодші школярі виявляють багато ознак соціалізованої поведінки, здатність до життя у суспільстві, що

проявляється у здатності до співіснування у класному колективі. Багато з їхніх соціальних якостей заслуговують на підтримку і заохочення (прагнення до суспільно значущої діяльності, дух суперництва, товариськість і бажання змагатися з однолітками у грі). І водночас слабке місце їх соціалізації – дисципліна, нормативне регулювання своєї поведінки вольовим зусиллям, узгодження поведінки з нормами шкільного життя, що виступає для них першим прообразом життя у суспільстві „в мініатюрі”. Педагогічний досвід свідчить, що до 9-10 річного віку ці недоліки можна легко усунути, якщо процес виховання в школі добре налагоджений, методи виховання науково-обґрунтовані і відпрацьовані у вчительському досвіді.

Перейдемо до розгляду пізнавальних та розумових характеристик. Дослідження у цій галузі визначають такі пізнавально – розумові якості молодших школярів: вони люблять ставити запитання; люблять нові ігри, ідеї; найкраще навчаються, роблячи самостійні відкриття; віддають перевагу процесу, а не результату; складають плани співробітництва у грі; характерним символам надають великого значення; краще розуміють особливі стосунки і функціональні взаємини; розуміють події минулого, якщо вони тісно пов’язані із сьогоденням; віддають перевагу ігровій діяльності, навчання за допомогою гри дає більший навчальний ефект, ніж за допомогою книжок; вивчення суспільства має пов’язуватись із сьогоденням – у цьому плані дуже популярні продуктивні екскурсії, за якими йде обговорення побаченого.

У цей період молодші школярі вже вміють робити елементарні узагальнення, абстрактне мислення в них ще знаходиться в початковому стані, в зародку. Дітям у цей час доволі важко даються визначення – як їх запам’ятовування, так і власне складання абстрактних визначень. Взагалі процес визначення та пояснення у них відбувається шляхом знаходження і наведення конкретних прикладів, конкретизованих асоціацій. Конкретика, конкретне мислення більше притаманне молодшим школярам. Узагальнення, як правило, не йдуть далі елементарної індукції через простий перелік. Дедуктивне мислення лише починає формуватись у цьому віці. Проте доволі добре розвинута аналогія – діти можуть легко

зрозуміти і відшукувати самостійно подібні предмети, явища саме за методом аналогії.

У молодших школярів яскраво виявляється наслідуваність – важливе джерело успіхів у початковій школі. Особливістю їхньої розумової діяльності є те, що вони часто обмежуються сприйняттям зовнішніх ознак, понять, явищ, здатність до глибокого аналізу ще не виражена. Діти, ніби губка вбирають знання, але не завжди усвідомлено. Вже в молодшому шкільному віці діти відзначаються високою поінформованістю про навколишнє життя. Тобто останні дві тези підтверджують сказане нами у попередньому розділі: діти сприймають всю інформацію, що потрапляє до них і є набагато більше обізнаними в оточуючому світі (первинно соціалізованими), ніж це здається з першого погляду (К.Чорна) [90].

Такі якості, як абстрактне, теоретичне мислення, засвоєння наукових понять, закономірностей, оволодіння такими мислительними операціями як аналіз, порівняння предметів, узагальнення істотних ознак і відкидання неістотних формуються у дітей молодшого шкільного віку вже в процесі навчання, тому, якщо говорити про першокласників, то ці перераховані якості не є характерними для них, як правило.

Характерною особливістю світосприйняття молодших школярів, їхнього оволодіння знаннями є схильність до міфологізованого казкового сприйняття і пояснення світу. Особливу увагу на це звернув ще В.Сухомлинський, що широко застосовував казкове розуміння світу дітьми у своїй „Школі радості”. „Молодші школярі дуже полюбляють мультфільми, охоче слухають казки, пригодницькі оповідання, вигадують таємниці, неймовірні історії, фантазують”[78].

Діти дуже чутливі – і коли дорослі вважають їх фантазії брехнею, ображаються, ховаються у себе – а це вірний шлях до гальмування розвитку.

Дитяча уява створює неймовірні сюжети, казковий світ для того, щоб жити, щоб пояснити на свій розсуд те, що неможливо осягнути, усвідомити.

Дуже важливим для молодших школярів є наочне супроводження інформації. Причиною цього є як раз перевага конкретики над абстракцією і мальованого,

казкового світу над буденністю. Наочне супроводження інформації, особливо ж яскраве, мальовниче, з елементами казки виступає міцним допоміжним засобом запам'ятовування. Гарне оформлення збуджує мотиваційний інтерес до навчання, чудовий засіб індоктринації, створення образно – чуттєвого символічного світу, що є для дитини більш сприйнятливим, ніж сухий спочатку світ букв і цифр.

Звернемо також увагу на таку психологічну властивість молодших школярів, як підвищена чутливість. Здатність глибоко й болісно переживати -емпатія. Чуттєвість дитини дуже висока. Гостре почуття чогось залишається з нею і через багато років, коли забуваються і факти, і обставини.

Скажімо – відчуття відрази до чого-небудь (кого-небудь) може залишитись вжитті і проявлятися в дорослому віці, вже несвідомо. Створення привабливого емоційного фону, що супроводжує процес навчання і виховання – чи не головна умова успіху в оволодінні знаннями і правилами, нормами поведінки, прищепленні настанов і цінностей.

Апелювання до позитивних емоцій чи співпереживання у початковій школі – неодмінний супровідник освіти. Але ми маємо відмітити, що цей компонент, успіх в більшій мірі (якщо не виключно) залежить від учителя.

Отже, цілеспрямоване громадянське виховання повинно поєднувати любов до найближчих людей з формуванням такого ж ставлення і до певних феноменів суспільного буття. З цією метою факти життя країни, з якими ознайомлюють молодших школярів, ілюструють прикладами з діяльності близьких їм дорослих, батьків залучають до оцінки суспільних явищ, спільної участі з дітьми у громадських справах.

1.3. Форми та методи виховання громадянських почуттів у молодших школярів

Методи прийнято ділити на *дидактичні* і *виховні*. Перші, у свою чергу, диференціюються на словесні, наочні і практичні.

Ефективність *словесних методів* (бесіди, розповіді, диспути, повідомлення) залежать від майстерності вчителя. Підносити ідеї він повинен в адекватній формі, тобто в такій, яка сприяла б найглибшому засвоєнню їх учнями. Для цього педагог повинен добре володіти словом. Оскільки щонайвищі народні ідеали, бажання (прагнення), народно-державні ідеї не досягнуть свідомості і серця вихованців, якщо вони будуть примітивними і непереконливими. Необхідно дбайливо відноситися до слів, які містять в собі велике піднесене значення.

Наочні методи - (демонстрації, ілюстрації, екскурсії та ін.) загострюють у школярів політичну і соціальну чутливість (чуйність), інтуїцію, цивільну совість. Завдяки цьому методу, державна дійсність і тенденції її еволюції, стають образними і виразними. *Практичні методи* – (вправи і самостійні роботи, ігри і т.ін.) дають можливість закріпити дієву сторону громадянськості. *Виховні методи* – (інформаційні, переконання, приклад, привчання, спонукання, практична діяльність, бажання, засудження, громадська думка і т.д.) педагог використовує незалежно від поставлених цілей і завдань конкретного заходу.

Використання методів, які пропонують рідну мову, традиції, звичаї, моральні засади, символіку, пам'ять роду і т.ін. у навчально-виховному процесі, забезпечить формування у дітей громадянських якостей, відповідних рис поведінки, любові до України, готовності захищати її, бажання внести свій внесок у зміцнення держави, з честю виконувати цивільні зобов'язання, дотримуватися суспільних норм.

Уроки - заняття, в яких присутні елементи народознавства, мають не стільки пізнавальний характер, скільки виховний. Їх мета виховати у дитини відчуття національної гідності, викликати інтерес до національної культури, прищепити дітям любов і пошану до державних і народних символів, оберегів, звичаїв і традицій. Цього можна досягти, тільки наблизивши дітей до реалії життя. Саме перебування дітей в атмосфері народних звичаїв викликає позитивні відчуття, бажання дізнатися про цікаві речі з життя українського народу.

Необмежені, по суті можливості для використання матеріалу народознавства, і формування громадянськості школярів мають такі вибірково-

обов'язкові предмети, що належить до шкільного компоненту, як *українознавство, історія культури рідного краю, етнографія, фольклор України* тощо [84].

Окрім базового навчального плану, в якому визначено ці державні і шкільні компоненти існують десятки інших навчальних планів, залежних від певних чинників, згідно яких, ураховуються регіональні й етичні особливості матеріально-технічної бази і склад педагогічних кадрів, вибір різних варіантів навчальних планів, що містить українознавчу основу.

Найбільші можливості для виховання в учнів громадянських якостей і почуттів має *українське народознавство*. Весь його зміст, структура, форми і методи викладання, по суті, спрямовані на формування національної самосвідомості, відчуття приналежності до українського народу, української позиції[68]. Вивчення даного предмету повинне відбуватися протягом усього навчання дитини в початковій школі.

Народознавство – як додаткове джерело знань – використовується на уроках-заняттях усіх без виключення навчальних предметів, з метою наповнити матеріал українознавчим змістом, доповнити історичними фактами, конкретизувати теоретичні положення цікавим краєзнавчим матеріалом, дати „сухим” фактам і цифрам емоційне забарвлення шляхом використання народної мудрості. Одним словом, тісніше пов'язати засвоювані наукові знання з життєдіяльністю українського народу, з розвитком його матеріальної і духовної культури. При складанні календарного плану педагог повинен передбачити, на яких уроках-заняттях і під час вивчення яких тем він може реалізувати матеріал народознавства.

Види уроків-занять, у ході яких можуть бути реалізовані знання народознавства: *українська мова і література* – вислови відомих людей про українську мову, його багатство, красу і мелодійність; народні прислів'я, приказки, загадки; етнічні назви міст, селищ, вулиць, річок; місцеві діалекти і говори, їх походження; державність української мови; народне життя, побут, героїко-патріотичні мотиви в творах письменників, відомі письменники-земляки,

цивільні і патріотичні ідеї; усна народна творчість. Природознавство *або* „Я досліджую світ” - етнічна територія держави Україна, етнічний склад населення; народні прикмети в погоді; ознайомлення з традиціями і звичаями українського народу. Математика – народна мудрість, як джерело математичних знань; старі народні заходи, їх пізнавальне значення; народні математичні і геометричні знання. Музика, *мистецтво* – народні пісні, танці, мистецтво, їх жанрова різноманітність; народні мелодії і мотиви в творах місцевих композиторів і художників; пам'ятники образотворчого мистецтва, архітектура. Фізкультура – народні ігри, забави, змагання; загартування організму. Трудове *навчання* – культ праці в народних звичаях і обрядах; трудові традиції української сім'ї; художні промисли і ремесла; навчання народному способу обробки дерева, металу, шкур, соломи і т.ін.; феномен української вишивки; виготовлення рушників ; народна кулінарія; особливості виготовлення народного одягу.

Окрім стандартних уроків-занять вивчення звичаїв і обрядів, культури українського народу, виховання громадянина може відбуватися: і в позаурочний час – у школі, в сім'ї, в суспільних місцях.

Найпоширенішими елементами позаурочних заходів є - екскурсії (наприклад: до музею, на виставки, в майстерні і т.ін.) і зустрічі (наприклад: з письменниками, народними умільцями, художниками, поетами і т.ін.), бесіди і розповіді на різні теми, й історико-етнографічна пошукова діяльність – діти самостійно вивчають історію рідного краю, топонімію, історичні пам'ятники, збирають предмети давнини, записують традиції і звичаї, а потім обробляють матеріал, складають розповіді.

Свята, вистави, вікторини, вечори і тижні, так само є позакласними заходами. Такого виду заняття дуже цікаві для дітей і ефективні. На позакласних заняттях, учні ближче знайомляться з традиціями. В ході таких занять необхідно вивчати народні ігри, фольклор – загадки, прислів'я і приказки, пісні казки і легенди і т.ін., оскільки вони не обмежені в часі як стандартні уроки (А.Сващенко) [74].

Аналіз практичного досвіду виховання доводить, що на формування громадянськості школярів впливають і матеріал шкільних предметів, і методика навчання, і комунікації між учнями.

Звичайно, одні предмети безпосередньо впливають на цей процес, наприклад, завдяки великій емоційній насиченості ідей і фактів, що містяться в матеріалі, інші - опосередковано. Можна визначити загальні принципи підходу до змісту навчання з позицій формування громадянських якостей та почуттів. Насамперед це його наповненість народознавчою, зокрема національно-державницькою, тематикою і проблематикою.

Необмежені, по суті, можливості для використання народознавчого матеріалу, а відтак - і формування громадянських якостей і почуттів учнів, мають такі вибірково-обов'язкові предмети, що належать до шкільного компонента, як власне україно (народознавство, історія і культура рідного краю, людина і суспільство, етика і психологія сімейного життя, етнографія і фольклор України тощо). Водночас у дітей розширюються знання про характерні для рідного краю професії людей, про конкретних їх представників.

Сучасні концепції національного виховання наголошують на важливості національної спрямованості освіти, її органічної єдності з національною історією і традиціями, на збереженні і збагаченні культури українського народу[339; 40].

Важливим завданням педагогічної науки і практики є забезпечення етнізації - природного входження дітей у духовний світ свого народу, нації як елементу загальнолюдської культури, позбавленого національної обмеженості та егоїзму. Моральна спрямованість цієї роботи вимагає єдності національного і загальнолюдського у формуванні національної самосвідомості, інтернаціональних почуттів дошкільників. Національне самовизначення особистості (віднесення себе до певної нації, відданість їй, любов та інтерес до всього національного) за такої умови не перероджується в національний егоїзм і негативне ставлення до інших націй, адже людина, яка має високу національну свідомість, поважатиме й інший народ.

Головним завданням національного виховання дітей є формування основ національної самосвідомості - відчуття належності до певної нації, яка виявляється в етнічному самовизначенні (віднесенні себе до певної етнічної групи). Основою національної самосвідомості є національні почуття - комплекс емоцій, які фіксують суб'єктивне ставлення людей до своєї нації, її потреб і норм життя, а також до інших народів. Важливо, щоб сформовані у ранньому дитинстві національні почуття, елементи національної свідомості мали моральну спрямованість (Г.Ващенко) [9].

Усе це активно сприятиме формуванню у дітей етики міжнаціонального спілкування, яка стосовно дитини-дошкільника передбачає симпатію, доброзичливість, повагу до однолітків і дорослих різних національностей, їхніх національних традицій і звичаїв, інтерес до їхнього життя, культури.

Безперечно, малюк не відразу починає зауважувати ознаки національної належності людей, особливо коли йдеться про нації, які не мають помітних відмінностей у зовнішності, одязі, побутовій культурі. Формуванню доброзичливих міжнаціональних стосунків сприяє доброзичливе, дружелюбне співжиття у класі, в якій є діти різних національностей.

Таким чином, величезний масив народознавчих знань вивчається на уроках різних предметів і в різних класах протягом кількох років, тобто вони розрізнені в просторі й часі. Тому вчитель повинен мати струнку систему подачі цих знань у певній послідовності й наступності. Цьому може сприяти групування матеріалу блоками відповідно до структури українського народознавства: 1) етногенез українців, 2) їхня мова, 3) історія, 4) матеріальна й 5) духовна культура і 6) особа як представник народу. Кожен такий блок становить стрижневу основу (концентр - П.Кононенко), яка групує всі інші розрізнені знання. І їх найдоцільніше оформити у вигляді нарисів-розповідей, що в сукупності складають своєрідну хрестоматію для вчителя, яку можна використати під час вивчення тієї чи іншої теми, на конкретному уроці. „Якщо ви бажаєте бути володарями юних душ, якщо прагнете, щоб серця учнів були відкриті до вашого слова, - звертався

В.Сухомлинський до вчительства, - створить свою Хрестоматію громадянського виховання” [79].

Стає доброю традицією розпочинати новий навчальний рік уроками, присвяченими Україні. Теми таких уроків різноманітні, але суть їх єдина - незалежність України, єдина й мета - виховати в учнів любов до Батьківщини, прагнення конкретними справами зміцнювати її державність.

Величезні можливості для виховання в учнів громадянськості в засадах українського народознавства мають, по суті, всі навчальні предмети. Наприклад, на уроках української мови висвітлюються такі питання, як походження української мови, мова літературна і народна, діалекти, говірки, їх походження і значення, засоби образного мовлення (прислів'я, приказки, фразеологічні звороти та ін.), етнолінгвістичні аспекти мови тощо. Вчитель добирає дидактичний матеріал патріотичного й громадянського змісту. В процесі вивчення його учні не тільки збагачують свою мову, набувають грамотності, а й свідомо чи під свідоме застосовують головну ідею, зосереджену в такому змісті, яка пропускається через розум, відкладається і напластовується у схованках пам'яті, стає внутрішнім набутком, керівництвом до дій і поведінки сьогодні та в майбутньому.

Величезні можливості у громадянському вихованні школярів мають також уроки української літератури. Насамперед тому, що засвоєний навчальний матеріал, в якому закладені громадянські й патріотичні ідеї, глибоко переживається учнями, що стає їхнім внутрішнім набутком і сприяє інтенсивному розвитку розглядуваних моральних якостей (В.Винниченко) [10].

Роль уроків у громадянському вихованні школярів зростає, якщо встановлюються міжпредметні зв'язки. Для цього треба проаналізувати навчальні дисципліни, визначити їх можливості з погляду громадянського виховання, погодити з іншими вчителями проведення відповідних уроків.

Можна розробити план, у якому передбачаються завдання громадянського виховання під час викладу навчального матеріалу з усіх предметів. Цей план складається на основі вивчення кожним учителем програм суміжних предметів, визначення найважливіших тем для стимулювання паростків громадянськості.

Відповідно до загально-шкільного плану складаються таблиці за темами, зміст яких відображає предметні зв'язки. У плані можна передбачати проведення узагальнюючих уроків, виконання самостійних робіт і т. ін.

Вирішити проблему зв'язку навчання та громадянського виховання школярів не можна без цілеспрямованості відповідних дій учителів різних предметів, погодженості між ними. Тут важливо, щоб учителі, по-перше, додержувалися єдиної думки щодо здійснення такого взаємозв'язку, по-друге, володіли конкретним матеріалом і засобами реалізації цього зв'язку в кожному предметі з урахуванням його специфіки.

Особливо тісними повинні бути зв'язки між ЯДС, з одного боку, та іншими предметами, з другого, оскільки саме воно має систематизувати й узагальнювати набуті учнями народознавчі знання нарізних уроках.

І звичайно, мають бути найтісніші зв'язки між уроками і позаурочними заходами, спрямованими на виховання в учнів громадянських якостей.

Громадянські якості та почуття формуються в процесі безпосередньої участі учнів у навчально-виховних заходах, що здійснюються на уроках учителем, а в позаурочний час - школою, сім'єю, громадськістю. І такі заходи надзвичайно багатопланові, всеохоплюючі. Через це *перша вимога* до них: вони мають спиратися на знання, здобуті на уроках, поглиблювати та розширювати їх, адже тільки на ґрунті знань формуються стійкі переконання і відповідні стереотипи поведінки та дій. *Друга вимога*: заходи громадянського змісту повинні логічно продовжувати урочну роботу, мати певну систему, враховувати принцип послідовності, наступності, вікові та індивідуальні особливості дітей, їхні інтереси й бажання. *Третя вимога*: виховні заходи мають бути доступними, цікавими, емоційно-наснаженими, щоб у процесі їх проведення струмувала учнівська творчість, самостійна ініціатива, самовираження, щоб кожен співпереживав, відчував від участі в них задоволення й насолоду.

Виховні українознавчі заходи громадянської наповненості можна класифікувати за різними параметрами й ознаками:

- за метою - поглибити знання учнів історії і культури народу, його традицій, розвинути творчі здібності й таланти учнів, виробити вміння та навички збирати й записувати зразки народної творчості, навчити технології виготовлення художніх виробів, виявити рівень сформованості патріотичних і громадянських якостей тощо;

- за формою - навчальні, ігрові, змагальні, художні, індивідуальні, гуртові, клубні та ін.;

- за методом роз'яснювально-ілюстративні (бесіди, розповіді, повідомлення, диспути, зустрічі, тематичні конференції та ін.), дослідно-пошукові (експедиції, екскурсії, вивчення історичних джерел, опрацювання зібраних матеріалів тощо);

- за місцем проведення - школа, громадські місця, на природі, в домашніх умовах і т. ін.

Водночас їх можна умовно поділити на: суспільна корисні: охорона пам'яток історії і культури, екологічні рухи (районні, обласні й всеукраїнські), експедиції (суто дитячі і разом із дорослими) – „Моя земля - земля моїх батьків”, „Пантеон пам'яті” (створення в Києві монументальної споруди в пам'ять видатних діячів української державності й культури), патріотичні акції дитячих, юнацьких, молодіжних організацій „Пласт”, „Січ”, „Сокіл”, „Січовебратство”, тощо; трудові: свята першої борозни, обжинок, приліт птахів, толоки(учнівські й участь у дорослих), археологічні розкопки, освоєння традиційних ремесел і народних промислів, шкільні кооперативи тощо; пізнавально-розвивальні: вікторини, турніри, диспути, літературні студії, клуби народної творчості, конкурс „Обдарованість”, МАН, наукові товариства, музейно-етнографічна робота, екскурсії на різні теми та ін.;художньо-естетичні, розважальні: вечори поезії, пісні, танцю, свята рідної мови, фестивалі дитячої народної творчості, ярмарки народних промислів і ремесел; військово-спортивні: спартакіади з народних видів спорту, змагання з козацьких єдиноборств, козацькі забави, естафети національних ігор, військово-спортивні ігри тощо.

Одним із найчастіше використовуваних заходів є розповіді(бесіди), які здійснюються на виховних (класних, організаційних) годинах чи як вступне слово до інших українознавчих заходів. Це можуть бути розповіді з елементами лекції чи бесіди, повідомлення та ін.

Результативність їх залежить від уміння захоплено, з настроєм подати інформацію, зацікавити нею учнів. Теми для таких розповідей, що підказує саме життя, різноманітні. Але найефективнішими для формування громадянськості є героїчні. За висловом В. Сухомлинського, ідея вірності Батьківщині стає переконанням, коли вона постає перед дитиною в ореолі героїчного.

Тому вчителеві варто частіше вдаватися до розповідей про видатних борців за незалежність України та наводити приклади самовідданого служіння, яких немає в підручниках. Особливу повагу й гордість викликають в учнів розповіді про подвижницьку діяльність жіноцтва – Настю Лісовську, Гальку Гулевичівну, Марусю Богуславку, Марусю Чурай, Лесю Українку, Софію Русову та ін.

Величезну роль у формуванні, зокрема, громадянської позиції учнів відіграють дискусії - як спонтанні, викликані якимись суспільними подіями, виступом депутата на засіданні Верховної Ради, повідомленнями преси, радіо, так і спеціально організовані. Їх треба детально готувати: визначити тему, заздалегідь поставити питання, які обговорюватимуться, з тим, щоб учні опрацювали відповідні літературні джерела, продумали свої виступи. В протилежному разі дискусії не дадуть бажаного результату.

Під час таких та подібних дискусій тренується розум учнів, виявляються їхні інтелектуальні потенції, відбувається зміна підходів до суспільних явищ, переоцінка цінностей, а водночас вони замислюються над своїм громадянським „Я”.

Для стимулювання творчих здібностей і водночас виявлення юних талантів проводяться різні так звані змагальні заходи: конкурси, олімпіади, фестивалі на різних рівнях - шкільні, районні, обласні, всеукраїнські. Юні представники нашої держави беруть участь і в подібних міжнародних змаганнях, добиваючись там значних успіхів, підносячи авторитет України.

Саме патріотичні риси людини (любов до Вітчизни, свого народу, його традицій, відданість національній ідеї, готовність заради них на героїчні вчинки й жертви) є невід'ємною складовою її громадянськості (С.Марчук) [21].

Власне свідомий громадянин - це передусім палкий патріот. І в історії українського народу ці поняття, по суті, не розмежовувалися. Захист рідної землі, своєї домівки, свого роду, боротьба за самостійність і незалежність України супроводжували наших попередників на всіх етапах їхнього етногенезу. Починаючи від князівських часів, зазначав Д. Донцов, „ідея патріотизму, вітчизни ... присвічувала Т.Шевченкові, невмерлим блиском світиться у І.Котляревського, горить в козацьких хроніках. Вона проймає весь зміст народної творчості. Тому, використовуючи ці джерела в урочній і позаурочній виховній роботі, вчитель має акцентувати увагу учнів на патріотизмі наших предків.

Любов до отчого краю, пошана до батька-матері, свого родоводу, традицій, що постійно живлять патріотизм громадянина протягом усього його життя, переростає в любов до «великої» Батьківщини - України, до її народу. Всотуючи змалку в душу й серце своє рідне, близьке, учень такою ж мірою проймається загальнонародним, всеукраїнським. Вихованець „стає громадянином тільки тоді, - підкреслював В. Сухомлинський, - коли він живе долею Вітчизни” [78].

Життя кожної сім'ї - це частина життя країни. Для виховання громадянськості необхідно, щоб сім'я жила в одному темпоритмі з усім народом, щоб цілі, прагнення і турботи українського народу були і її цілями, прагненнями і турботами. Адже громадянськість - це почуття нерозривного зв'язку з народом, його державою, усвідомлення відповідальності за її безпеку, поступ по шляху історичного прогресу.

Виховати громадянина - означає підготувати підростаючу особистість до участі в розв'язанні нагальних і перспективних завдань нашої молоді держави, до управління її справами, виконання функцій трудівника і господаря, керівника і виконавця, громадського діяча і захисника Батьківщини. Анкетування як метод застосовується вчителем для збирання широкого матеріалу про громадянськість усіх учнів класу. Складаючи анкету, доцільно спочатку обробовувати її, а потім

відповідно скоригувати зміст. Одержані в ході анкетування результати підлягають статистичній обробці. Дійовим способом отримання повних і відвертих анкетних відповідей школярів є застосування непрямих питань. З цією метою їм пропонується уявна ситуація в безособовій формі, що не потребує прямої оцінки власних громадянських якостей чи вчинків, проте підсвідоме ґрунтуватиметься на власному досвіді громадянської поведінки.

Таким чином, описаними методами не вичерпується арсенал вивчення педагогом громадянськості учнів, однак вони рекомендуються як найуживаніші. Бажано використовувати їх комплексно, в різному співвідношенні - тоді одержувані результати доповнюють і взаємно ревізують один одного. Внаслідок цього вчитель (вихователь) дістає об'єктивні глибокі знання про рівень громадянської вихованості школярів і може спиратися на них з метою піднесення його на вищий щабель громадянського становлення.

Висновки до першого розділу

Проблема виховання громадянина через залучення дитини до вивчення сучасності, історії, традиції рідної країни, а також витоків народознавства, способами і методами народної педагогіки існувала раніше і існує зараз, але на даний момент вона має найгостріший характер. Це пов'язано із становленням і розвитком нашої держави.

У зв'язку з тим, що Україна - молода держава, виникає необхідність в побудові нового громадянського суспільства. Тому в країні розроблено ряд законів і прийнято багато нормативних документів, в змісті яких робиться акцент на удосконаленні і переорієнтацію сучасної системи освіти, саме завдяки ній можливо виховати в дітей любові до традицій, звичаїв і обрядів українського народу, залучення до його культури і самобутності, а значить виховання свідомого громадянина своєї Батьківщини.

Громадянське виховання – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка дає людині можливість відчувати себе в суспільстві морально, соціально, політично й юридично дієздатною і захищеною.

Громадянські почуття – це „все те, що визначає ставлення людини до соціальних закладів, до держави, до інших людей, до самих себе” (С.Головін). Громадянські почуття активізують свідомість, її пізнавальні та вольові функції.

На підтвердження того, що дана проблема не є новою, говорять праці багатьох діячів культури, учених, людей різного соціального і матеріального положення - А. Духновича, М. Євтух, Я. Каменського, Н. Бібик, В. Мономаха, І.Песталоцци, Г.Сковороди, В.Скуратівського, О. Савченко, В.Сухомлинського, Д.Ушинського, В. Глазунський й інших діячів науки і культури. Вони засновували свою роботу і практику на основах народознавства, застосовуючи виховні методи і прийоми, розроблені самим народом. Що дало значний внесок у розвиток теоретичних і практичних знань присвячених виховній роботі юних громадян і патріотів.

Таким чином, якщо педагог дійсно зацікавлений у розвитку і становленні громадянського суспільства в Україні, то він у своїй роботі керуватиметься нормативними документами і законами, передовим педагогічним досвідом, прагнути використовувати вже давно випробувані методи, прийоми, способи і форми роботи з дітьми, що надалі приведе до значного зростання палких патріотів і громадян, а отже до становлення громадянськості в Україні.

РОЗДІЛ 2.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПОЧУТТІВ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

2.1. Аналіз стану дидактико-методичного забезпечення щодо розв`язання проблеми громадянського виховання учнів початкової школи

Організація роботи щодо громадянського виховання в початковій школі вимагає відповідного дидактико-методичного забезпечення. Нами було проаналізовано зміст типової освітньої програми розробленої під керівництвом Р.Б. Шияна та типова освітня програма розроблена під керівництвом О.Я. Савченко.

1.Буквар. Українська мова (у 2-х частинах), 1 кл. Вашуленко М. С., Вашуленко О. В. Підручник Видавничий дім «Освіта» Обсяг: 112 с.-2019[8]

2.БукварНУШ. Українська мова. Підручник у 2-х частинах для 1 класу. Частина 1.-82с. Іваниця Г.А. за типовою програмою Шияна Р.Б. Вид-во «Ранок» Наказ МОН від 06.07.2018 № 734[30]

3.«Українська мова. Буквар» 1 клас (у 2-х частинах) (авт. Пономарьова К. І.) УОВЦ «Оріон»-2018-112с. Наказ МОН від 06.07.2018 № 734[61]

Для проведення структурного контент-аналізу було проаналізовано всю семантичну й ілюстративну інформацію в букварях з метою виділення наступних змістовних груп, для безпомилкового визначення одиниць вимірювання.

- Група слів, словосполучень, символів і образів, зміст яких означає поняття „Україна”. Тобто до цієї групи відносяться і такі поняття, як „Батьківщина”, „Вітчизна”, „Рідна земля”, а також ті, які відносяться до так званої „малої батьківщини”.

- Група слів, словосполучень, символів і образів, зміст яких передає символи Української державності. Це, наприклад: Київ, герб, прапор, карта.

- Група слів, словосполучень, символів і образів, які відображають національну ідентичність українського народу у витворах його культури, як духовної, так і матеріальної. Ми вважали за доцільне розділити символи духовної і матеріальної культури. До символів духовної культури відносимо, наприклад: колискові, народні казки, легенди, перекази, приказки, пісні, загадки, скоромовки, обряди, прикмети. До символів матеріальної культури - національний одяг, предмети національного побуту, музичні інструменти.

- Група слів, словосполучень і образів, що апелюють до національних архетипічних символів. Мова йде про символи Матері, Родина, Батьківська домівка, Хліб, Червона Калина.

Виділення змістовних груп необхідно нам для того, щоб отримати змогу підрахувати частоту, з якою зустрічаються символи, поняття й образи, які нас цікавлять у плані прищеплення відчуття національної ідентичності, глибокої спільності всіх громадян України, емоційної прив'язаності до Батьківщини, до рідного народу. Одиницями підрахунку в структурному аналізі виступають змістовно-понятійні сукупності, змальовані нами у семи вище означених групах. З огляду на те, що букварі несуть в собі, як ілюстративну, так і семантичну інформацію, ми вважаємо за доцільне аналізувати як ілюстрації у букварях, так і тексти в них.

В даному розділі ми ознайомимся з програмою НУШ початкової школи 1-2 циклу - Громадянська та історична компетентність.

Освітню програму громадянської та історичної освітньої галузі створено на основі Державного стандарту початкової освіти. [81,82,83]

Метою громадянської та історичної компетентністю для загальної середньої освіти є створення умов для формування в учня / учениці початкової школи власної ідентичності та готовності до змін через усвідомлення своїх прав і свобод, осмислення зв'язків між історією і теперішнім життям; плекання активної громадянської позиції на засадах демократії та поваги до прав людини, набуття досвіду співжиття за демократичними процедурами. Відповідно до окресленої

мети, головними завданнями громадянської та історичної освіти у початковій школі за програмою нова українська школа є:

- здобуття знань про сучасність і минуле своєї родини, місцевої громади, Батьківщини, людства, формування відповідного віковим можливостям розуміння змісту пам'ятних для себе та для громадян України подій;
- сприяння початковому усвідомленню власної гідності, цінності свободи і прав людини, своєї належності до родини, місцевої та шкільної громад, українського народу, вироблення відповідального ставлення до власної діяльності та діяльності інших;
- формування умінь орієнтуватися в історичному часі та соціальному просторі, знаходити та опрацьовувати доступну для себе суспільну інформацію, пояснювати її зміст та передавати породжені нею враження і думки;
- удосконалення набутих дітьми в дошкільному віці позитивних моделей поведінки у громадських місцях та опанування нових, пов'язаних із діяльністю школяра / школярки;
- розвиток здатності обстоювати власну думку та приймати інших, вирізняти вияви нерівності, несправедливості та дискримінації;
- створення умов для набуття успішного досвіду конструктивної взаємодії та громадянської поведінки, формування емоційно-ціннісного компоненту громадянської культури особистості. Для формування ідентичності та громадянської компетентності учнів програма пропонує опановувати потрібні для цього знання і вміння, виробляти навички громадянської поведінки та виховувати громадянські чесноти в межах таких змістових ліній:

«Я – Людина», «Я серед людей», «Моя культурна спадщина», «Моя шкільна і місцева громади», «Ми – громадяни України. Ми – європейці».

Опираючись на дану програму ми провели експеримент на базі КЗ «НВК «КСШ І-ІІІ ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов -ДНЗ»КМР ДО, з учнями другого то третього класів на уроці Я досліджую світ.[14,15]

У другому класі на уроці Я досліджую світ за тематичним тижнем “Туристична Україна” ми розглядали такі питання як:

Які цікаві місця є в Україні? Що є туристичними символами України?

Кого можна назвати героєм? Як відвідати музей, не виходячи з дому або шкільного класу? Чому варто мандрувати Україною? Що розказати друзям про Україну? Що ми знаємо про туристичні місця нашої країни?

Цілі тижня які ми поставили перед собою та школярами:

1. Розширювати уявлення учнів про туристичні місця України.
2. Продовжувати формувати знання дітей про культуру та України.
3. Виховувати повагу до національних героїв України.
4. Продовжувати виховувати громадянські якості, загальнолюдські цінності.

Очікувані результати тижня:

- називають туристичні символи України;
- знаходять їх на карті України;
- описують тваринний та рослинний світ України;
- наводять приклади тварин, які входять до Червоної книги;
- розповідають про українських героїв;

А також у третьому класі на уроці Я досліджую світ за тематичним тижнем з теми: « Ми-українці» розглядали такі питання:

Що таке демократична країна? Чим відрізняється демократія та монархія? Якими були періоди в історії України? Якими є архітектурні, культурні та природні пам'ятки України? Де знаходяться сім чудес України та як вони виглядають?

Цілі тижня:

1. Ознайомити учнів з деякими періодами української історії.
2. Сформувані у дітей знання про різні регіони України та їх особливості.
3. Продовжувати ознайомлювати з природними, культурними та архітектурними пам'ятками України.

Очікувані результати тижня:

- описують державні символи України;
- пояснюють, чому Україна є європейською державою;
- розповідають про архітектурні та природні пам'ятки України;
- наводять приклади культурних пам'яток з різних регіонів України;
- демонструють вміння роботи з картами;
- пояснюють, чим відрізняються поняття «демократія» та «монархія»;^[15]

Отже розглядаючи дану програму ми побачили, що діти знайомляться з громадянською і освітньою галуззю в продовж всього навчання в початковій школі. З кожним роком навчання учні поглиблюють свої знання про Україну, її традиції, свята, культуру, історію сьогодення та історію минулих років. Усвідомлюють себе громадянином України, аналізують культурно-історичні основи. І без посередньо їх знання також збагачуються в ознайомленні культурних цінностей інших країн світу. І тим самим ми прищеплюємо дітям повагу до батьківщини, культури, сім'ї та інше.

Ми визначили, що громадянську культуру не можна цілком і повністю прищепити шляхом освіти, навіть цілеспрямованої (стати носієм громадянської культури можна лише внаслідок впливу великої кількості зовнішніх і внутрішніх факторів). Єдине на чому варто зупинитись у процесі освіти - так це на вихованні відчуття спільної ідентичності, яка б містила загальну емоційну прив'язаність до рідної землі, тісно пов'язану з почуттям ідентичності і спорідненості з іншими громадянами. Слід зосередити свої зусилля на прищепленні об'єднуючих громадян символів і системного відчуття, відчуття спільної відповідальності і спільної історичної долі. У молодшій школі цього доволі легко можна досягти

шляхом свідомого національного виховання, виховання і навчання на базі української національної культури, традицій, символів, героїчного минулого українського народу, спільних надбань у творчому розвитку нації. Врешті-решт дослідили, яким чином дане завдання вирішується у сучасних українських підручниках для початкової школи. Нами було проведено структурний контент-аналіз п'яти букварів, за якими навчаються молодші школярі. Результати аналізу подано у магістерській роботі у вигляді двох таблиць.

Отже, у програмі НУШ для молодших класів присутні елементи цілеспрямованого впливу, спрямовані на виховання у дітей відчуттів національної ідентичності і любові до Батьківщини, які виступають передумовою виникнення на більш пізніх вікових етапах розвитку почуттів соціальної солідарності та соціальної довіри, які в свою чергу сприяють формуванню громадянського суспільства, як необхідної умови і передумови розвитку демократичної, соціальної, правової держави; а також містять мінімально необхідний (виходячи з вікових психологічних та розумових особливостей розвитку молодших школярів) інформативно-освітній компонент, що сприятиме свідомому включенню особистості в систему суспільства у майбутньому.

2.2. Зміст та аналіз результатів констатувального обстеження

На констатувальному етапі проводилося виявлення у дітей рівня сформованості громадянських почуттів. Завданнями констатувального етапу було: визначити - яке уявлення мають діти про звичаї, обряди, традиції українського народу; українського народного костюму, його символіки; чи знають школярі назву держави, в якій вони живуть, її столицю, державну і народну символіку України; знання народних свят та ігор; чи розуміють значення і чи виявляють цікавість до народних традицій, чи поважають народну мудрість; уміння класифікувати предмети побуту на українські і європейські.

Експериментальна робота проводилась на базі КЗ «НВК «КСШ I-III ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов- ДНЗ» КМР ДО м. Кривий Ріг. У дослідженні взяли участь 128 учнів початкових класів, 8 учителів початкових класів, понад 50 батьків.

Перш за все нами було проведено анкетування педагогів щодо організації роботи з громадянського виховання молодших школярів. Анкета містила шість запитань стосовно проблеми громадянського виховання молодших школярів.

1. Як Ви розумієте поняття „громадянське виховання”?
2. Яку роботу з громадянського виховання учнів Ви проводите?
3. Які засоби Ви використовуєте задля громадянського виховання молодших школярів?
4. Які методи та прийоми роботи з громадянського виховання учнів початкових класів Ви вважаєте найбільш ефективними?
5. Як Ви можете оцінити рівень сформованості громадянських почуттів у молодших школярів?
6. Які проблеми чи недоліки громадянського виховання Ви можете визначити у своїй роботі?

Більшість педагогів (86%) визначають громадянське виховання як процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка дає людині можливість відчувати себе в суспільстві морально і соціально, захищеною. Щодо роботи з громадянського виховання молодших школярів, то педагоги переважно проводять свята календарного циклу. З-поміж засобів громадянського виховання педагоги віддають перевагу творам художньої літератури. Вчителі початкових класів обирають традиційні методи і прийоми роботи з громадянського виховання: читання творів художньої літератури відповідної спрямованості, екскурсії, бесіди, розгляд ілюстрацій та перегляд фільмів. Рівень сформованості громадянських почуттів молодших школярів учителі оцінюють як досить низький. З - поміж проблем та недоліків роботи з громадянського виховання педагоги визначають недостатність дидактико-методичного забезпечення навчально-виховного процесу з означеної проблематики, нівелювання в останні

роки духовних цінностей, втрата інтересу до культури народу, занепад духовності та рівня культури.

Обробка результатів анкетування та спостереження за педагогічною діяльністю вчителів початкових класів дозволили зробити такі висновки. Ефективності діяльності вчителя у вихованні громадянина і патріота сприятиме знання педагогом психологічних особливостей вихованців. Для того, щоб результати діагностики допомогли вчителю в організації навчально-виховного процесу, необхідно пов'язати їх із загальними і приватними завданнями навчально-виховного процесу. Реалізація такого підходу вивчення особистості вихованця повинна проходити відповідно до наступних вимог:

1. Вивчення повинно бути спрямовано на психічний розвиток вихованця.
2. Діагностика сформованих громадянських і патріотичних якостей у дітей відбувається шляхом зіставлення його результатів з результатами попередньої діагностики, з метою виявлення характеру і рівня просування в розвитку.
3. Дослідження має здійснюватися протягом усього навчання дитини в початковій школі.
4. Навчання повинне орієнтуватися на рішення певного педагогічного завдання, спрямованого на формування громадянських і патріотичних якостей, і повинно виконувати контрольну-корективну і прогностичну функції, відповідати меті діагностики.
5. Діагностика додатково виявляє не тільки актуальний рівень розвитку, але і зону „ближнього розвитку”.

Нами також було проведено анкетування батьків молодших школярів. До батьків було поставлено такі запитання:

Анкета Як Ви розумієте патріотичне виховання?

1. Як Ви розумієте патріотичне виховання?

- А) любов до своєї батьківщини і служіння йому;
- Б) нав'язування ідеології;
- В) не знаю;

2. Чи любите Ви свою країну?

А) так.

Б) ні.

В) важко відповісти.

3. Що означає для Вас «Батьківщина», «Вітчизна»?

А) це місце, де народився або виріс;

Б) це термінологія, що позначає місце народження або місце проживання;

В) я не знаю, що це означає;

4. Вважаєте ви себе патріотом? У чому це проявляється?

---

5. Чи пишаєтесь Ви тим, що Ви є громадянином України?

А) так;

Б) ні;

В) важко відповісти.

6. Чи знаєте Ви історію рідного міста?

А) так;

Б) ні;

В) важко відповісти.

7. Чи дотримується Ваша родина звичаїв та традицій нашого народу?

А) так;

Б) важко відповісти;

В) ні.

8. Чи поважаєте Ви українську мову?

А) так;

Б) важко відповісти;

В) ні.

9. Чи спілкуєтесь Ви українською мовою?

А) так;

Б) важко відповісти;

В) ні.

10. Чи вважаєте Ви службу в армії обов'язком громадянина України?

- А) так;
- Б) важко відповісти;
- В) ні.

Аналіз результатів батьків учнів початкової школи також дозволив засвідчити досить низький рівень сформованості громадянських почуттів молодших школярів. Лише 35% батьків вважають актуальною сьогодні проблему громадянського виховання своїх дітей та приділяють їй увагу. З-поміж засобів громадянського виховання батьки використовують особистий приклад, художню літературу, художні історичні фільми, свята. Більшість батьків (61%) визнають роботу школи з означеної проблеми недостатньою.

Задля визначення рівня сформованості громадянських почуттів молодших школярів нами було визначено критерії та показники оцінювання:

- *когнітивний критерій* з показниками: наявність знань про громадянське виховання; обізнаність з термінологією, символікою; знання норм та правил поведінки;
- *нормативний критерій* з показниками: вміння дотримуватися норм та правил поведінки; адекватність знань про норми та правила поведінки та безпосередньої поведінки;
- *діяльнісний критерій* з показниками: уміння діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації.

На підставі вищезазначених критеріїв та показників визначали рівні сформованості громадянських почуттів молодших школярів: високий, середній, низький.

Високий рівень характеризувався наявністю знань про громадянське виховання; обізнаністю з термінологією, символікою; знаннями норм та правил поведінки; вмінням дотримуватися норм та правил поведінки; адекватністю знань про норми та правила поведінки та безпосередньої поведінки; вмінням діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації.

Представники **середнього рівня** мали певні знання про громадянське виховання; норми та правила поведінки; були обізнані з термінологією,

символікою. Водночас вони не завжди вміли дотримуватися норм та правил поведінки; їхні знання та поведінка не завжди були адекватними. Учні намагалися діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації, проте це не завжди їм вдавалося.

Молодші школярі з **низьким рівнем** сформованості в молодших школярів громадянських почуттів мали досить обмежені знання про громадянське виховання; норми та правила поведінки. Водночас вони були недостатньо обізнані з термінологією, символікою; не завжди вміли дотримуватися норм та правил поведінки; їхні знання та поведінка не завжди були адекватними. Учні намагалися діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації, проте це не завжди їм вдавалося.

До визначених критеріїв і показників було дібрано низку завдань.

Когнітивний критерій

У межах когнітивного критерію з дітьми проводили інтерв'ювання, гру „Визнач, які предмети відносяться до українського народу, а які до європейського”, бесіду про українські народні свята.

Інтерв'ювання

Мета: виявити рівень обізнаності молодших школярів з термінологією, символікою, знаннями норм і правил поведінки.

Процедура виконання: дітям пропонували низку запитань із варіантами відповідей. Учні мали обрати правильну відповідь. Результати заносили до протоколу.

Завдання інтерв'ювання:

1. Як називається держава, в якій ми живемо?

А) Україна;

б) Росія;

в) Німеччина.

2. Як називається столиця нашої держави?

А) Сімферополь;

б) Париж;

в) Київ.

3. З яких кольорів складається наш прапор?

А) блакитний, жовтий;

б) червоний, білий;

в) жовтий з синіми зірками.

4. Який український герб?

А) орел;

б) три льва;

в) лілія.

5. Як називаються рослини – символи України?

А) калина, верба;

б) береза, калина;

в) троянда.

6. Яке з цих свят народне?

А) 8 березня;

б) День народження;

в) Масляниця.

7. Як називається українське житло?

А) хата;

б) хатина;

в) терем.

8. Знайди українське національне блюдо.

А) борщ;

б) пельмені;

в) „олів’є”.

Гра „Визнач, які предмети відносяться до українського народу, а які до європейського”

Мета: визначити вміння дитини класифікувати предмети побуту українського і європейського народів.

Процедура виконання: Перед дітьми на столі було викладено картинки із зображенням побуту, національних костюмів і т.ін. Завдання дітей знайти предмети, що оточують український народ і властиві тільки йому, і предмети, характерні для європейського народу.

Аналізуючи результати ми відзначили, що у ході гри діти постійно плутали зображення тих або інших предметів по їх приналежності до європейського або українського народів. Їм складно було визначити, відрізнити істинно українське від європейського. Така помилка говорить про погане знання обох культур.

Бесіда про українські народні свята

Мета: визначити чи знають діти народні свята, чи знайомі з їх звичаями і обрядами.

Процедура виконання: бесіда складалася з двох етапів, перший етап був на словесній основі, другий, на наочному матеріалі.

Аналізуючи результати бесіди з дітьми, було зроблено висновок про те, що діти недостатньо обізнані з українськими народними святами, знають лише найбільш розповсюджені та наближені до традиційних календарних свят.

Результати виконання завдань когнітивного критерію наведено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Результати виконання завдань когнітивного критерію

Рівні	ЕК (%)	КК (%)
Високий	4	4
Середній	34	36
Низький	62	60

Результати виконання завдань когнітивного критерію засвідчили досить низький рівень обізнаності дітей з термінологією, символікою української держави. Так, високий рівень було виявлено лише у 4% дітей експериментального і контрольного класів. На середньому рівні перебувало 34% учнів експериментального та 36% респондентів контрольного класів. Переважна більшість молодших школярів перебували на низькому рівні, відповідно 62% в експериментальному та 60% - у контрольному класі.

Рештою дітей були допущені помилки в завданнях 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8. Більш всього неправильних відповідей було дано в першому, п'ятому, шостому, восьмому завданнях. Це говорить про те, що: учні точно не знають назву рідної держави, і плутають її з назвою регіону, в якому живуть; вважають березу рослиною – символом України; плутають народні свята з суспільно-політичними і побутовими; не можуть визначити національне українське блюдо.

Проаналізувавши результати інтерв'ювання, гри і бесіди можна дійти такого висновку: більшість дітей, що беруть участь в експерименті, мають не чіткі уявлення, не глибокі знання про життя, побут, творчість українського народу, про українську державу. Це говорить про нерегулярну і не періодичну виховну роботу з боку вчителя, про малий прояв уваги батьків до дітей у вихованні у них громадянськості і відчуттів національної самосвідомості. По цьому громадянське виховання, формування громадянських почуттів знаходиться нанизькому рівні.

Нормативний критерій

У межах нормативного критерію дітям пропонували два завдання „Які почуття у Вас викликають певні об'єкти” та „Абсолютні вічні цінності та їх антиподи”.

Завдання „Абсолютні вічні цінності та їх антиподи”

Мета: виявити знання дітей щодо вічних цінностей та вміння визначати їх антиподи.

Процедура виконання: дітям пропонували бланк , в якому зазначали вічні цінності та пропонували до кожної з них дібрати антипод, пояснити зміст зазначених термінів, наводити приклади означених якостей з власного життя.

Таблиця 2.3

Вічні цінності

Добро	
Віра	
надія	
Любов	
чесність	
Совість	
Справедливість	
Щирість	

Гідність	
Правда	
Милосердя	
Прощення	
Свобода	
Краса	
Великодушність	
Оберігання життя	
Нетерпимість до зла	
Мудрість	
Благородство	

Означене завдання виявилось більш складним для молодших школярів. Особливо важко їм було пояснити сутність деяких понять та навести приклади з власного життя.

Завдання „Які почуття у Вас викликають певні об’єкти”

Мета: виявити адекватність реакції молодших школярів на певні об’єкти, пов’язані з українською державністю, традиціями, символами.

Процедура виконання: учням пропонували бланк анкети, в якому зображено 7 об’єктів, пов’язаних з українською державністю, традиціями та символами, а також піктограми, що відбивають позитивні, нейтральні та негативні почуття”.

Таблиця 2.4

Бланк анкети

№	Об’єкти	Позитивні	Нейтральні	Негативні
1.	Це наш державний прапор			
2.	Це наш державний герб			
3.	Це герб столиці України – Київ			
4.	А це карта України			
5.	Українські народні пісні, загадки, казки			
6.	Українські народні свята, державні свята			
7.	Український національний костюм			

У результаті було виявлено, що в експериментальному класі позитивні почуття викликають більшість об’єктів у 33,3% молодших школярів, нейтральні –

у 40,8%, та 25,9% учнів зустрічаються негативні відповіді. Майже такий же розподіл спостерігаються в контрольному класі.

Результати виконання завдань нормативного критерію відбито в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Результати виконання завдань нормативного критерію

Рівні	ЕК (%)	КК (%)
Високий	-	-
Середній	22	24
Низький	78	76

Високого рівня не було виявлено взагалі. Середній рівень зафіксовано в 22% учнів експериментального і 24% молодших школярів контрольного класів. Переважна більшість респондентів перебували на низькому рівні: 78% учнів експериментального і 76% дітей контрольного класів.

Як ви бачите, до основних загальнолюдських вічних цінностей відносяться совість, правда, добро. Поняття „добро” охоплює багатство вічних категорій: віра, надія, доброта, чесність, милосердя, свобода, великодушність, благородство.

Діяльнісний критерій

Завдання „Поясни поняття”

Мета: виявити розуміння дітьми моральних понять, суджень, почуттів і звичок поведінки; наводити приклади з власного життя

Процедура виконання: Дітям читали казку Юрія Ярмиша „Робочі черевики”. Після цього він звертався до дітей із запитанням: „Як Ви охарактеризуєте поведінку робочих Черевик і Туфель? Якими рисами характеру наділив автор цих персонажів? Чи є такі риси у людей? Як Ви розумієте такі поняття „пихатість”, „скромність”? Чи можна це назвати звичкою поведінки? „Пихатість” і „скромність” - це постійні риси характеру людини чи вони залежать від певної ситуації? Намалюйте ці поняття.” Після цього учням пропонували навести аналогічні приклади з власного життя та визначити як би вони поводити себе на місці Черевик і Туфель.

Оцінюючи результати виконання учнями завдання „Поясни поняття” ми звернули увагу на те, що лише 3,3% дітей давали повні, ґрунтовні оригінальні

відповіді на всі поставлені запитання, точно визначали поняття, передавали їх зміст у власних малюнках. Майже ніхто з дітей не зміг правильно пояснити значення поняття „пихатість”.

Відповіді Діани К. (ЕК) було віднесено до достатнього рівня: „Чобітки були працелюбними, добрими, скромними, а черевички – хвастливими, самозакоханими, високомірними. Тож, ж такі риси характеру у деяких людей. Гордість – гордитися. Скромність – вони бояться показуватися, коли людина не хвалиться. Гордість та скромність – це звичка”.

Значно кращими були якісні результати виконання другого завдання „Як знайти друга”. Більшість дітей давали адекватну морально-етичну оцінку вчинків, тлумачили поняття „дружба”, „дружня допомога”, „справжній друг”.

Відповідь Дарини К. (ЕК) було віднесено до достатнього рівня: „Хлопчик вчинив правильно. Хлопчик знайшов друга. Дружба – коли дві людини дружать. Дружня допомога – це коли друг допомагає другу. Справжній друг завжди все допомагає”.

Відповідь Бориса Г. (ЕК) було віднесено до низького рівня: „Якби не хлопчик, горобці б повіривали пір`я. Хлопчик знайшов друга”.

Кількісні результати виконання завдання відбито в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Результати виконання завдання діяльнісного критерію

Рівні	ЕК (%)	КК (%)
Високий	-	-
Середній	18	16
Низький	82	84

Кількісні результати були досить низькими. Так, високого рівня не було виявлено взагалі. Незначна кількість молодших школярів перебувала на середньому рівні: 18% в експериментальному і 16% - у контрольному класах. Переважна більшість учнів перебували на низькому рівні: 82% в експериментальному і 84% - в контрольному класах.

Загальні результати щодо рівнів сформованості громадянських почуттів відбито в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Рівні сформованості громадянських почуттів молодших школярів

Рівні	ЕК (%)	КК (%)
Високий	1,3	1,3
Середній	24,7	25,3
Низький	74	73,4

Рівні сформованості громадянських почуттів у молодших школярів розподілилися таким чином. Високий рівень виявлено в 1,3% учнів експериментальних і контрольних класів. На середньому рівні перебувало 24,7% молодших школярів експериментального і 25,3% респондентів контрольного класів. Переважна більшість респондентів виявила низький рівень: 74% в експериментальному та 73,4% - в контрольному класах.

Отже, можна зробити висновок, що знання дітей у цілому неповні, поверхневі, не мають наукової теоретичної основи, були набуті, в сім'ї, оскільки мають побутовий характер.

2.3. Методика виховання громадянських почуттів молодших школярів

Метою формувального етапу було виховання громадянських почуттів молодших школярів.

Однією із найважливіших складових формування в учнів загальнолюдських моральних і духовних цінностей розвиток їхньої моральної свідомості, яка полягає у відображенні в свідомості людини принципів моральності, тобто норм поведінки, що регулюють ставлення людей один до одного, до суспільства.

Діяльність педагогічного колективу щодо формування в учнів загальнолюдських моральних і духовних цінностей базується на:

- основи ідеалів правди, добра, свободи, любові, дружби, справедливості, совісті;
- вихованні моральних переконань, моральних почуттів, що відбивають ставлення до Батьківщини, суспільства, праці, до людей і самих себе;

- вихованні патріотизму, колективізму, свідомої дисципліни та організованості;

- вихованні громадянської і соціальної відповідальності;

- вихованні гуманного ставлення до людей.

Змістовий аспект роботи щодо виховання громадянських почуттів молодших школярів зведено в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Методика виховання громадянських почуттів молодших школярів

Етапи роботи	Мета	Зміст роботи
1 етап ознайомлювальний (1 клас)	Поглиблення уявлень про колективізм, доброту, чесність	Бесіди на теми: „Про чесність і слухняність”, „Що таке совість?”, „Подорож у світ мудрих думок”
		Дидактичні ігри „Режим дня”, „Хочу, не хочу, треба”, „Правила обов’язків для всіх”
		Цикл занять, спрямованих на виховання громадянських почуттів
		Загальношкільна лінійка „Я частка моєї сім’ї, родини”
2 етап пропедевтичний (2 клас)	Формування початкових уявлень про взаємозв’язок зовнішньої і внутрішньої культури	Сюжетно – рольові ігри на теми: „Чарівні слова”, „Як звертатися до старших”
		Заняття й екскурсії народознавчого характеру
		Загальношкільна лінійка „Я частка моєї сім’ї, родини”
3 етап діяльнісний (3 клас)	Формування загальнолюдських цінностей	Класні години на тему: „Гарне і погане в поведінці дітей”, „Чому треба шанувати старших”
		Загальношкільна лінійка „Я частка моєї сім’ї, родини”
4 етап самосвідомості (4 клас)	Закріплення знань та уявлень дітей	Виховні заходи: „Ми – діти твої, Україно”, „Що треба знати і вміти”
		Конкурси малюнків, художньої самодіяльності”

Експериментальна робота відбувалася за чотирма етапами: ознайомлювальним, пропедевтичним, діяльнісним, самосвідомості. *Метою*

першого – ознайомлювального етапу – було поглиблення уявлень про колективізм, доброту, чесність. Зміст роботи означеного етапу передбачав бесіди на теми: „Про чесність і слухняність”, „Що таке совість?”, „Подорож у світ мудрих думок”; дидактичні ігри „Режим дня”, „Хочу, не хочу, треба”, „Правила обов’язків для всіх”; цикл занять, спрямованих на виховання громадянських почуттів; загальношкільну лінійку „Я частка моєї сім’ї, родини”.

Метою другого етапу – пропедевтичного – було формування початкових уявлень про взаємозв’язок зовнішньої і внутрішньої культури. Зміст роботи другого етапу передбачав сюжетно – рольові ігри на теми: „Чарівні слова”, „Як звертатися до старших”; заняття й екскурсії народознавчого характеру; загальношкільну лінійку „Я частка моєї сім’ї, родини”.

Метою третього етапу – діяльнісного – було формування в молодших школярів загальнолюдських цінностей. Змістом роботи третього етапу передбачалося проведення класних годин на тему: „Гарне і погане в поведінці дітей”, „Чому треба шанувати старших”; загальношкільної лінійки „Я частка моєї сім’ї, родини”.

Метою четвертого етапу – самосвідомості – було закріплення знань та уявлень дітей. Змістом роботи четвертого етапу передбачалося проведення виховних заходів: „Ми – діти твої, Україно”, „Що треба знати і вміти”; конкурсів малюнків, художньої самодіяльності”.

Робота з молодшими школярами починається із засвоєння і дотримання правил поведінки в школі; правил співжиття у сім’ї.

Учні 2 класу поглиблюють уявлення про колективізм, доброту, чесність. Отриманні відомості обговорюються у бесідах на теми: „Про чесність і слухняність”, „Що таке совість?”, „Подорож у світ мудрих думок”, проводяться дидактичні ігри „Режим дня”, „Хочу, не хочу, треба”, „Правила обов’язків для всіх”.

Ознайомлення з Україною як державою, її національної культурою включало такі завдання: знайомити з фольклором, звичаями і традиціями; прищепити відчуття любові до рідної землі; формувати пошану до українського народу;

розвивати інтерес до його мови, культури, літератури. „Трудове навчання”: познайомити з трудовою діяльністю українського народу, традиційними народними ремеслами. „Ознайомлення з оточуючим” („Природознавство”): сприяти пізнанню суспільства і природи в єдності, прищепити загальнолюдські цінності по відношенню до культурної спадщини українського народу.

З метою реалізації завдань громадянської освіти у 2 класі був розроблений курс, його реалізація здійснювалась за рахунок варіативної частини навчального плану початкової школи.

Таблиця 2.9

ОРІЄНТОВАНИЙ КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	ТЕМА УРОКУ
1.	Урок 1. Що вивчає курс „Громадянська освіта”.
2.	Урок 2. Людина - частина природи.
3.	Урок 3. Школа. Історія школи. Традиції.
4.	Урок 4. Навчання як складова життєвого успіху.
5.	Урок 5. Вчимося вчитися.
6.	Урок 6. Людське „Я”.
7.	Урок 7. Яким бути.
8.	Урок 8. Зовнішність людини.
9.	Урок 9. Як досягти успіху.
10.	Урок 10. Контроль навчальних досягнень.
11.	Урок 11. Сім'я. Основні обов'язки в сім'ї.
12.	Урок 12. Шанобливе ставлення до старших.
13.	Урок 13. Вимоги до дружби, товаришування, спільної гри, праці, навчання в групах, у класі.
14.	Урок 14. Людські чесноти. Ввічливість.
15.	Урок 15. Щедрість і жадібність.
16.	Урок 16. Доброта.
17.	Урок 17. Контроль навчальних досягнень із теми „Людина серед людей”
18.	Урок 18. Праця людей годує, а лінь марнує. Додержуй даного тобою слова
19.	Урок 19. Переваги добрих вчинків. Намагайся не обманювати, не красти
20.	Урок 20. Великий дім - держава, лад у ньому - закон.
21.	Урок 21. Основні правопорушення, поширені серед дітей.
22.	Урок 22. Вміння відповідати за свої вчинки.
23.	Урок 23. За законами Конституції України.
24.	Урок 24. Практична робота. Розв'язування ситуативних завдань „Що буде, якщо...”.
25.	Урок 25. Родом з України. Культура рідного краю. Скарби України.
26.	Урок 26. Ніхто не забутий, ніщо не забуде.
27.	Урок 27. Народні свята. Дослідження змісту свят осінньо-зимового циклу.
28.	Урок 28. Народні свята в Україні. „Урок-конференція”.
29.	Урок 29. Державні свята в Україні.
30.	Урок 30. Подорож картою України. Найбільші міста України.
31.	Урок 31. Багатство України. Що в Україні на – найкраще ?

32.	Урок 32. Господарська діяльність людей.
33.	Урок 33. Славетні українці.
34.	Урок 34. Тематичний контроль навчальних досягнень за розділами „Культура рідного краю" та „Громадянські права та обов'язки".

Наведемо приклад окремих занять.

Розробка уроку « Я досліджую світ» у 2 класі

Тема уроку. Права та обов'язки дитини

Мета уроку. Сприяти формуванню поваги до прав інших людей та почуття відповідальності за виконання своїх обов'язків.

Результати навчання. Наприкінці заняття учні мають уміти:

-розрізнити поняття «право» й «обов'язок»; назвати права дитини;
розповісти про свої обов'язки.

Обладнання. Мультимедійний проектор, картки з назвами прав дитини, словник з тлумаченням імен, робочий зошит, підручник, пазли.

Хід уроку.

Діти сидять на стільцях, розставлених у формі кола. Діти мають значки (бейдж) зі своїм іменем. Діти по черзі називають свої імена.

-Чи подобається вам ваше ім'я, якщо так, то чому?

-Давайте промовимо свої імена різними мовами.

« Мене звать..(українською, російською, англійською).

Робота у групах. (5 хв)

Досліджуємо своє ім'я.

-Чи знаєш ти чому тобі дали саме це ім'я?

Робота зі словами. (словник тлумачення імен)

Що означає моє ім'я? Що може розповісти про мене моє ім'я?

ВИСНОВКИ.

Важливо мати ім'я.

Ім'я – це я.

За нашими іменами ми пізнаємо себе та один одного.

Наше ім'я говорить дещо про те, ким ми є (стать, мова, місце походження)

Обираючи дитині ім'я, батьки виражають певні бажання, сподівання, почуття.

Маючи ім'я, дитина стає членом держави.

Слово вчителя.

Скажіть, як ви любите, щоб вас називали?

Іноді ім'я скорочують до прізвиська або змінюють, якщо ти матимеш таке прізвисько, чи сподобається вам нове ім'я, чому?

ВИСНОВОК: «Ми з вами не лише дізналися, як кого звать, а й як ви любите, щоб вас називали. Варто зазначити, що кожна дитина має право на особисте ім'я і на те, щоб бути громадянином певної країни. Ми з вами — громадяни України».

Запитання для обговорення:

- А які імена, на вашу думку, найпоширеніші в Україні?

Прізвиська у сім'ї або серед друзів: що вони означають і звідки беруться?

Чому не можна вигадувати образливі прізвиська іншим дітям?

Підсумок: Образливі прізвиська порушують права дитини! Постав себе на місце іншого – тобі неприємно було б, якби обзивали тебе?

Сьогодні наше заняття присвячене правам дитини. Ви часто чуєте слова: «Ти маєш право...», «Ти зобов'язаний...».

Перед нами покладено важливе завдання – розібратися, що ж означають ці слова».

Робота у зошиті. (2 хв) с. 59, завдання 1

Завдання 1. Що означають поняття право й обов'язок?

Поєднати частини речень.

Право – це те,...

Обов'язок – це те,...

Слово вчителя: «Права дитини – це певні можливості, які потрібні вам, щоб жити і дорослішати. Це те, що ви можете робити і в чому вам не можуть відмовити.

Поміркуйте, які у вас є права. (Відповіді дітей)

Перегляд мультфільмів та їх обговорення (10 хв)

Фільм 1

Запитання для обговорення:

- Хто дав Буратіно ім'я, купив йому абетку і відправив його до школи?
- Хто хотів спалити Буратіно в печі?
- Хто намагався його обдурити й обікрасти?
- Хто подарував йому золотого ключика?
- Хто у цій казці захищає права дитини, а хто їх порушує?

Підсумок: «Трапляються випадки, коли права дітей порушуються, але пам'ятайте, що є люди (батьки, вчителі, вихователі, лікарі, поліцейські), до яких можна звернутися по допомогу».

Запитання для обговорення:

- Що сталося зі Слоненятком ?
- Хто прийшов йому на допомогу ?
- Про яке правило йшлося в цьому мультфільмі?

(Про право на медичну допомогу, про право на любов і піклування).

Фільм 3

Запитання для обговорення:

- Що сталося з Пінгвінятком?
- Хто йому допомагав?
- Про які права йдеться у мультфільмі?

(Про право на любов і піклування, турботу і захист з боку батьків; про право на порятунок).

Фільм 4

Запитання для обговорення:

- Куди йшли звірятка?
- Хто спочатку не зміг потрапити до кінотеатру?
- Чому вони не змогли потрапити туди?
- Про які права йшлося у цьому мультфільмі?

(Про те, що всі діти мають право на дозвілля; вони мають рівні

права, навіть якщо вони дуже відрізняються одне від одного.)

Усі діти мають право на відпочинок, дозвілля і ви теж.

Руханка

Станьмо, діти, в дружне коло,

(діти стають у коло)

Як багато нас довкола.

(озираються по боках)

Дружно сіли, дружно встали,

(присіли, встали)

Покрутились, пострибали.

(покрутились, пострибали)

Ти мій друг і я твій друг.

(обнялися всі разом у колі)

Скільки усмішок навкруг!

(усі усміхнулися)

Фільм 5

Запитання для обговорення:

- У які ігри грали дівчатка? А в які хлопчики?
- Чому вони не хотіли гратися разом?

Про які права говорилося в цьому мультфільмі?

(Про право дітей на розвиток і дозвілля; про рівні права .)

Знаючи права, не можна забувати і про обов'язки: старанно вчитися; не ображати інших; поважати права інших людей.

Робота з підручником. (с. 111) (5 хв)

Завдання 2. Прочитай.

Завдання 3. Вислови свою думку.

Завдання 4. Поясни, як розумієш.

Завдання 5. Розкажи які маєш обов'язки.

Підсумок: Всі ми різні, але маємо однакові обов'язки та права для хлопчиків, і для дівчаток.

Робота в групах (2 хв)

Об'єднати учнів у групи.

Завдання групам — зібрати пазли (права) в речення.

Право на відпочинок

Право на повноцінне харчування

Право на захист та медичний догляд

Право на любов і піклування

Дітей не можна залучати до праці, яка може загрожувати їхньому здоров'ю.

Діти з особливими потребами мають право на особливе піклування

Коли всі групи завершать роботу – кожна по черзі хором зачитує своє право. Решта учнів повторюють його й «кладуть» його у кошик Червоної Шапочки (на екрані)

Підсумок уроку.

Слово вчителя: «Нехай Червона Шапочка тепер знає свої права та інших навчас. Не забувайте, що, поважаючи права інших людей, ви спонукаєте їх поважати ваші»

Завдання додому. Виконати завдання 5 у зошиті с.60[15]

Школярі 2 -4 класів отримують та затверджують початкові уявлення про взаємозв'язок зовнішньої і внутрішньої культури, засвоюють правила ввічливості, акуратності.

Так, учителі Грищенко Ю.А. та Іващенко І.В. проводять сюжетно – рольові ігри на теми: „Чарівні слова”, „Як звертатися до старших”.

Вчителі 3 кл. Горват О.А. та Рожанська Л.В. у своїй діяльності орієнтують дітей на такі рівні загальнолюдських цінностей:

- 1 рівень - житейської свідомості;
- 2 рівень – Батьківщина – єдина, унікальна для кожної людини, що дана їй предками;
- 3 рівень – сім'я, родинне виховання;
- 4 рівень – праця – основа людського буття;
- 5 рівень – знання – результат творчої праці;
- 6 рівень – злагода між людьми, державою – головна умова існування землі і людства.

Учителі постійно працюють над формуванням в учнів навичок дотримання правил поведінки, проводять класні години на тему: „Гарне і погане в поведінці дітей”, „Чому треба шанувати старших”.

Для реалізації і виконання мети і завдань формувального експерименту було проведено заняття й екскурсії, що мають народознавчий характер; розучені народні ігри з елементами фольклору; на позакласних заняттях дітей познайомили з легендами („Багатирі в дитинстві”, „Козацькежитло”), казками („Кирило Кожем`яка”, „Покотигорошко”, „Про вовка-братика і лисичку-сестричку”) і літературними творами українських авторів: І. Франко „Веснянки” („Дивувалася зима”, „Червоно калино, чого в лузі гнешся?”, „Дрімають сіла”), розповідь „Історія кожуха”; Т.Г.Шевченко „Реве істогне Дніпро широкий”, „Вишневий садок біля хатини”, „Сон”, „Зірка моя вечірня”, „І барвінком, і рутою”, „Сонце гріє, вітер віє”.

З дітьми були розучені ігри „Піжмурки”, „Пальники”, „Захарка”. Але попередньо, щоб діти зрозуміли значення дій і пережили всю суть гри, була проведена бесіда, в якій мовилося про традиції, звичаї і обряди нашого народу. Під час ігор діти були дуже активні, їм сподобалося грати, повторюючи дії предків.

На проведених заняттях діти познайомилися з особливостями традиційного українського одягу, з магичними властивостями українського вінка і рослиною символом України - калиною. Заняття мали різний характер по організації діяльності дітей. Наприклад: заняття по темі „Особливості традиційного українського одягу” - заняття нових знань; заняття з темою „Український вінок” відноситься до заняття вивчення нового матеріалу, інтегрованого типу, оскільки було побудовано на ідеях народознавства з елементами образотворчого мистецтва, прикладної діяльності дітей; заняття з темою „Зацвіла в долині червона калина” - заняття вдосконалення знань оскільки на ньому відбувалося розширення і поглиблення раніше одержаних знань.

Мета і теми занять, екскурсії, ігор і виховні заходи було узгоджено з програмою і змістом навчально-виховного процесу.

Одним з най важливіх аспектів виховання в учнів поваги до загальнолюдських та духовних цінностей є щотижневе проведення загально

шкільної лінійки, на який діти усвідомлюють значення державної символіки, роблять підсумки своєї роботи за минулий тиждень.

1 Розділ. „Я частка моєї сім'ї, родини”

Розрахований на вік учнів 1-3 класів.

Мета: допомогти дитині усвідомити себе часткою родини, навчити дорожити і гордитися своєю сім'єю, вкладом кожного її члена у розвиток нашої країни; формувати духовну єдність поколінь.

Програмні тези: історія, територія, мова, віра, звичаї, традиції.

Напрямки роботи: *Моя родина і мій дім (будинок), Вулиця де я народився, Парк, сквер де я гуляю, Друзі мої молодші, Професія моєї мами, тата, бабусі, дідуся, Генеалогічне дерево, Моя родина й осередки культури.*

Доля моєї родини в долі України, Хобі членів родини, Що мені дала моя сім'я, Улюблена книжка(тварина, рослина, місце відпочинку) моєї сім'ї, Книжкові виставки „Вчися бути здоровим”, Спортивні свята „Веселі старти”, „Тато, мама, я - спортивна сім'я”

Види діяльності: *Родинні свята(Представлення улюбленої тварини, рослини, місця відпочинку, фільму..., свято матері, батька, родини). Книга добрих справ класу. Виховні години. Ранки. Індивідуальна творча робота. Відвідування театрів, виставок, екскурсії. Виставки сімейних реліквій, тематичних альбомів(„Літній відпочинок, сімейні свята...”).*

Робота групи 4 класу, вчителі Зубенко В.В. та Порхун С.М. спрямована на прищеплення дітям любові до духовної культури нашого народу. Це досягається такими виховними заходами як: „Ми – діти твої, Україно”, „Що треба знати і вміти”. Діти приймають участь в конкурсах малюнків, художньої самодіяльності”.

У ході проведених заходів було реалізовано спроби залучення дітей до культури українського народу через українські народні традиції, ігри, твори українських авторів, праці народних умільців. Під час ігор діти виявили зацікавленість і активність. Їм було весело. Зацікавленість дітей підтверджує низка запитань, заданих після занять. При розгляді творів українських авторів і

фольклору, було виявлено, що дещо дітям знайоме, тому цей матеріал на заняттях тільки повторювали.

Під час проведення експериментальної роботи діти були активні й уважні, намагалися проникатися духовною культурою українського народу. Виходячи зі спостережень за дітьми, можна зробити висновок, що весь розглянутий матеріал поповнив їхні знання, розширив уявлення, викликав багато позитивних емоцій, відчуття гордості і пошану до українського народу.

Отже, одним із основних засобів виховання громадянських почуттів є використання фольклору та народознавчого матеріалу.

2.4. Аналіз результатів експериментально-дослідної роботи

На контрольному етапі було проведено повторну перевірку знань щодо громадянського виховання, виявлення рівнів сформованості громадянських почуттів молодших школярів.

Основні завдання: виявити, як засвоїли діти матеріал на заняттях: а) чи можуть правильно назвати назву держави, де живуть, назва столиці України; б) назвати національні свята; у) перерахувати елементи українського костюма; г) швидко і правильно назвати дерево-символ України; д) знають зміст елементів усної народної творчості, які були запропоновані їм; е) знають про значення українського вінка; ж) можуть назвати квіти, що влітаються у вінок і їх значення; з) знають українських авторів присвятили свою творчість українському народу.

Обстеження дітей проводилося за трьома визначеними критеріями: когнітивним, нормативним і діяльнісним. Так, у межах когнітивного критерію з дітьми проводили інтерв'ювання, гру „Визнач, які предмети відносяться до українського народу, а які до європейського”, бесіду про українські народні свята.

Результати участі дітей у грі „Визнач, які предмети відносяться до українського народу, а які до європейського” засвідчили, що після проведеного навчання в експериментальній групі більш всього неправильних відповідей було дано на 2, 3 4 і 12 завдання, були також зафіксовані несуттєві помилки і в інших

завданнях, але вони були одиничними. В основному решту завдань анкети діти виконали без помилок. Цього разу кількість дітей, що вказали правильні відповіді, була більше. Результати інтерв'ю підтверджують ефективність роботи, що проводилася з дітьми.

Порівняльні результати виконання завдань когнітивного критерію наведено в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11

Динаміка результатів виконання завдань когнітивного критерію

Рівні	ЕК (%)		КК (%)	
	Конст.	Контр.	Конст.	Контр.
Високий	4	18	4	6
Середній	34	74	36	40
Низький	62	8	60	54

Результати виконання завдань когнітивного критерію засвідчили, що в експериментальному класі відбулися відчутні позитивні зміни. Так, до високого рівня піднялося 18% молодших школярів (було 4%); до середнього – 74% (було - 34%). На низькому рівні залишилося 8% молодших школярів (було 62%). Незначні позитивні зміни відбулися і в контрольному класі. Так, високий рівень було виявлено у 6% учнів (було – 4%); середній – у 40% (було 36%). До 54% знизилася кількість респондентів, які перебували на низькому рівні (було – 60%).

У межах нормативного критерію дітям пропонували два завдання „Які почуття у Вас викликають певні об’єкти” та „Абсолютні вічні цінності та їх антиподи”.

Динаміку результатів виконання завдань нормативного критерію відбито в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Динаміка результатів виконання завдань нормативного критерію

Рівні	ЕК (%)		КК (%)	
	Конст.	Контр.	Конст.	Контр.
Високий	-	16	-	4
Середній	22	60	24	28
Низький	78	24	76	68

Як видно з таблиці в експериментальному класі відбулися значні позитивні зрушення. Так, після проведеного навчання кількість респондентів високого рівня зросла до 16%, тоді як до навчання означеного рівня не було виявлено взагалі. Значно зросла кількість дітей, у яких було виявлено середній рівень – з 22% до навчання до 60% після нього. Щодо низького рівня, то він зменшився до 24% після навчання, тоді як до нього означений рівень було зафіксовано у 78%.

У контрольному класі відбулися незначні позитивні зрушення. Так, високий рівень було зафіксовано у 4% учнів, тоді як при констатації означено рівня не було зафіксовано взагалі. На 4% збільшилася кількість респондентів середнього рівня: з 24% при констатації до 28% - під час контрольного обстеження. Дещо зменшилася кількість респондентів, які перебували на низькому рівні: з 76% при констатації до 68% - при контрольному обстеженні.

У межах діяльнісного критерію діти виконували завдання „Поясни поняття”. Порівняльні результати виконання означеного завдання подано в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Порівняльні результати виконання завдання діяльнісного критерію

Рівні	ЕК (%)		КК (%)	
	Конст.	Контр.	Конст.	Контр.
Високий	-	16	-	4
Середній	18	70	16	20
Низький	82	14	84	76

Як видно з таблиці в експериментальному класі значно зросли позитивні результати. Так, до навчання високого рівня до навчання не було зафіксовано взагалі, а після проведеного навчання за спеціально розробленою методикою до означеного рівня піднялося 16% учнів початкової школи. Значно зросла і кількість респондентів середнього рівня: з 18% до навчання, до 70% - після нього. Суттєво знизилася кількість молодших школярів, у яких було виявлено низький рівень: з 82% при констатації до 14% - під час контрольного обстеження.

У контрольному класі також відбулися деякі позитивні зміни. Так, при контрольному обстеженні у 4% молодших школярів було виявлено високий рівень, тоді як при констатації означеного рівня не було зафіксовано взагалі.

Щодо середнього рівня, то кількість респондентів, які перебували на означеному рівні, зростає з 16% при констатації до 20% - при контрольному обстеженні. Низький рівень при контрольному обстеженні виявлено у 76% молодших школярів, тоді як при констатації на означеному рівні перебувало 84% учнів початкової школи.

Задля визначення загального рівня сформованості в молодших школярів громадянських почуттів їм також пропонували самостійно розв'язати кросворд. Кросворд містив різні розділи народознавства, що ускладнило задачу.

По горизонталі:

1. Назва твоєї Батьківщини.
2. Як називають свій будинок українці?
3. Один з кольорів українського прапора.
4. Українське народне блюдо, але не борщ.
5. Що носили на голові дівчата - українки?
6. Столиця України.
7. Чим був вінок для його володаря?

По вертикалі:

1. Ніж українці прикрашали свої сорочки, рушники?
2. Продовж „Без верби і ... немає України”.
3. Як українці називають рушник?
4. Зимове народне свято, що прославилось млинцями.
5. Широкі чоловічі штани.
6. Український поет-кобзар.
7. Літнє народне „мокре” свято – „Івана ...”.

Перевіряючи те, як діти розгадали кросворд, було виявлено, що найскладнішими запитаннями виявилися: широкі чоловічі штани - шаровари; український поет-кобзар - Т.Г. Шевченко; чим був вінок для його володаря? - оберіг.

Переважна більшість учнів експериментального класу (56%) розв'язали кросворд самостійно. Це свідчить, що всі учні набули певних знань, але оскільки кросворд був складним вони не відповіли на деякі запитання.

Загальні результати щодо рівнів сформованості громадянських почуттів відбито в таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

Динаміка рівнів сформованості громадянських почуттів молодших школярів

Рівні	ЕК (%)		КК (%)	
	Конст.	Контр.	Конст.	Контр.
Високий	1,3	6,7	1,3	4,7
Середній	24,7	68	25,3	29,3
Низький	74	65,3	73,4	66

Рівні сформованості громадянських почуттів у молодших школярів після проведеного експериментального навчання розподілилися таким чином. Високий рівень зріс з 1,3% до навчання до 6,7% після нього. Значно зросла кількість респондентів, які перебували на середньому рівні: з 24,7% до навчання до 28% - після нього. Кількість респондентів, які перебували на низькому рівні, значно зменшилася з 74% до навчання до 65,3% після нього.

Незначні позитивні зміни відбулися і в контрольному класі. Так, високий рівень зріс з 1,3% при констатації до 4,7% - при контрольному обстеженні. Дещо збільшилася кількість учнів, у яких було виявлено середній рівень: з 25,3% при констатації до 29,3% - при контрольному обстеженні. Щодо низького рівня, то він знизився з 73,4% при констатації до 66% при контрольному обстеженні.

Отже, в результаті проведеного навчання переважна частина учнів експериментального класу засвоїла інформацію протрадиції, звичаї і обряди українського народу, а значить, були сформовані громадянські риси особистості. Це доводять результати тестування і гри, то як відгадали діти кросворд. Але є і такі учні, з якими повинна проводитися безперервна робота, її потрібно почати з самого елементарного, при цьому використовувати підтримку батьків.

Висновки до другого розділу

У ході експериментально-дослідницької роботи, яка була організована в початкових класах КЗ «НВК «КСШ I-III ступенів із поглибленим вивченням іноземних мов- ДНЗ» КМР ДО м. Кривий Ріг, були ретельно проаналізовані такі документи як навчально-виховні плани вчителів, проведено анкетування вчителів і батьків, бесіди. Все це дало можливість визначити, що навчально-виховна робота з громадянського виховання знаходиться на середньому рівні, а її результати не зовсім відповідають вимогам програми.

В ході експериментальної роботи було виявлено та охарактеризовано критерії, показники і рівні сформованості громадянських почуттів молодших школярів.

Задля визначення рівня сформованості громадянських почуттів молодших школярів нами було визначено критерії та показники оцінювання:

- когнітивний критерій з показниками: наявність знань про громадянське виховання; обізнаність з термінологією, символікою; знання норм та правил поведінки;

- нормативний критерій з показниками: вміння дотримуватися норм та правил поведінки; адекватність знань про норми та правила поведінки та безпосередньої поведінки;

- діяльнісний критерій з показниками: уміння діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації.

На підставі вищезазначених критеріїв та показників визначали рівні сформованості громадянських почуттів молодших школярів: високий, середній, низький.

Високий рівень характеризувався наявністю знань про громадянське виховання; обізнаністю з термінологією, символікою; знаннями норм та правил поведінки; вмінням дотримуватися норм та правил поведінки; адекватністю знань про норми та правила поведінки та безпосередньої поведінки; вмінням діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації.

Представники **середнього рівня** мали певні знання про громадянське виховання; норми та правила поведінки; були обізнані з термінологією, символікою. Водночас вони не завжди вміли дотримуватися норм та правил поведінки; їхні знання та поведінка не завжди були адекватними. Учні намагалися діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації, проте це не завжди їм вдавалося.

Молодші школярі з **низьким рівнем** сформованості в молодших школярів громадянських почуттів мали досить обмежені знання про громадянське виховання; норми та правила поведінки. Водночас вони були недостатньо обізнані з термінологією, символікою; не завжди вміли дотримуватися норм та правил поведінки; їхні знання та поведінка не завжди були адекватними. Учні намагалися діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації, проте це не завжди їм вдавалося.

За підсумками проведених заходів на констатувальному етапі(тестування, анкетування, гра) було встановлено, що знання дітей експериментального класу ще вимагають розширення і поглиблення, усунення пропусків, що накопичилися за попередні роки недосить повного навчання з означеної проблематики.

Експериментальна робота відбувалася за чотири етапами: ознайомлювальним, пропедевтичним, діяльнісним, самосвідомості. Метою першого – ознайомлювального етапу – було поглиблення уявлень про колективізм, доброту, чесність. Зміст роботи означеного етапу передбачав бесіди на теми: „Про чесність і слухняність”, „Що таке совість?”, „Подорож у світ мудрих думок”; дидактичні ігри „Режим дня”, „Хочу, не хочу, треба”, „Правила обов'язків для всіх”; цикл занять, спрямованих на виховання громадянських почуттів; загальношкільну лінійку „Я частка моєї сім'ї, родини”.

Метою другого етапу – пропедевтичного – було формування початкових уявлень про взаємозв'язок зовнішньої і внутрішньої культури. Зміст роботи другого етапу передбачав сюжетно – рольові ігри на теми: „Чарівні слова”, „Як звертатися до старших”; заняття й екскурсії народознавчого характеру; загальношкільну лінійку „Я частка моєї сім'ї, родини”.

Метою третього етапу – діяльнісного – було формування в молодших школярів загальнолюдських цінностей. Змістом роботи третього етапу передбачалося проведення класних годин на тему: „Гарне і погане в поведінці дітей”, „Чому треба шанувати старших”; загальношкільної лінійки „Я частка моєї сім'ї, родини”.

Метою четвертого етапу – самосвідомості – було закріплення знань та уявлень дітей. Змістом роботи четвертого етапу передбачалося проведення виховних заходів: „Ми – діти твої, Україно”, „Що треба знати і вміти”; конкурсів малюнків, художньої самодіяльності”.

На формувальному етапі було ретельно розглянуто традиційне житло українців, традиційний костюм українського народу і вінок, їх магічні властивості, залежні від певних компонентів, і пов'язані з ними обряди і звичаї. Діти ближче познайомилися з народною і державною символікою України, з фольклором і літературними творами, які присвячені культурі, звичаям і обрядам українського народу і Україні в цілому. Саме використання фольклору, а також цікавого матеріалу, пов'язаного з традиціями, культурою Батьківщини.

У момент проведення заходів на даному етапі експериментально-дослідницької роботи (занять, екскурсії, народних ігор, на позакласних заняттях знайомство з легендами, літературними творами українських авторів) потрібно відзначити зацікавленість, увагу й активність дітей. Видно, такі заняття рідкість, а шкода, оскільки ефективні, дають не тільки багато корисної інформації, але і виховують учнів.

Ефективність розробленої методики підтверджується динамікою результатів дослідно-експериментальної роботи. Рівні сформованості громадянських почуттів у молодших школярів після проведеного експериментального навчання розподілилися таким чином. Високий рівень зріс з 1,3% до навчання до 6,7% після нього. Значно зросла кількість респондентів, які перебували на середньому рівні: з 24,7% до навчання до 28% - після нього. Кількість респондентів, які перебували на низькому рівні, значно зменшилася з 74% до навчання до 65,3% після нього.

Незначні позитивні зміни відбулися і в контрольному класі. Так, високий рівень зріс з 1,3% при констатації до 4,7% - при контрольному обстеженні. Дещо збільшилася кількість учнів, у яких було виявлено середній рівень: з 25,3% при констатації до 29,3% - при контрольному обстеженні. Щодо низького рівня, то він знизився з 73,4% при констатації до 66% при контрольному обстеженні.

При порівнянні результатів констатувального і контрольного етапів було встановлено, що деякі діти не знаючи традицій і обрядів рідного народу, фольклору і творів українських письменників і поетів, швидко і легко усунули ці пропуски. Інша частина дітей, хто вже мав деякі поняття й уявлення, в ході роботи поглибили, розширили, конкретизували, підкріпили науковою основою і закріпили свої знання. З цього виходить, що постійна робота з учнями пронизана елементами народознавства і побудована на принципах, методах і прийомах народної педагогіки допоможе вчителю зробити уроки більш пізнавальними, цікавими, плідними, що вони, поза сумнівом, підвищать не тільки успішність школярів, але і вплинуть на формування їх як особистості - палкого патріота і громадянина своєї Батьківщини.

ВИСНОВКИ

Перед Україною в сфері освіти яка знаходиться зараз на шляху демократичних перетворень, виникають нові задачі. Одна з них – формування особистості громадянина правового демократичного суспільства. Актуальність даної проблеми пов'язана з розвитком нації. У зв'язку з цим активно розробляється новий напрям - громадянська освіта; з'явилися концепції Громадянського виховання, Громадянської освіти в Україні і ряд інших не менш важливих документів присвячених цій темі: „Про громадянство України”, „Національна Доктрина”.

1. Проаналізувавши передовий педагогічний досвід таких яскравих представників, як С. Русова, В.Сухомлинський, К.Ушинський, І.Франко, Т.Шевченко й ін., необхідно відзначити, що ними було розглянуто всі джерела впливу надитину, які можуть принести користь і допомогти педагогу у вихованні.

Сучасними педагогами було розроблено апробовано нові інтерактивні методи і форми роботи, які поки не освітлюють дану проблему в достатньому об'ємі. Виходячи з цього видно, що проблема залучення дітей до витоків народознавства існувала раніше і існує зараз, але на даний момент вона має найгостріший характер.

Зараз відбувається повільний розвиток, створення й упровадження в педагогічну практику, в основні напрями в справі громадянського виховання дітей нового науково-методичного забезпечення, програм і підручників для школи, акцентованих на народознавство і базуються на принципах, методах і прийомах народної педагогіки. Вона виникла разом з цивілізацією і пройшла всі стадії свого розвитку разом з еволюцією роду людського.

У різні часи по-різному трактували поняття „громадянське виховання”. В „Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності ” **громадянське виховання** – це процес формування громадянськості як інтегрованої якості особистості, яка дає людині можливість відчувати себе в суспільстві морально, соціально, політично й юридично дієздатною і захищеною.

Громадянське виховання визначають як цілеспрямований процес, спрямований на абсолютне усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної держави, формування відчуттів цивільної гідності, відповідальності й обов'язку, здатності рішуче відстоювати суспільно-державні цілі в складних ситуаціях (Н.Мойсенюк); як спосіб формування ідейної серцевини особистості - цивільних поглядів, переконань, відчуттів, поведінки, вчинків, єдність слова і справи (В.Сухомлинський); формування в учнях комплексу особистісних властивостей і рис вдачі, які були б основою специфічного способу мислення і спонукальною силою щоденних дій, учинків і поведінки (М.М. Фібула); основа духовного розвитку особистості, формування у неї вищого ідеалу служіння рідному народу, готовності до героїчного подвигу в ім'я процвітання і незалежності України, спрямована на виховання громадянина-патріота, глибоко розуміючого громадянські обов'язки (В.В.Ягупов); реакційна течія в зарубіжній педагогіці, яке має за мету підготувати молоде покоління до праці (педагогічний словник).

Громадянські почуття – це „все те, що визначає ставлення людини до соціальних закладів, до держави, до інших людей, до самих себе” (С.Головін). Громадянські почуття активізують свідомість, її пізнавальні та вольові функції.

2. Нами було виявлено такі педагогічні умови ефективного виховання громадянських почуттів молодших школярів: педагогічними умовами:

- науково-обумовлений відбір загальнонаціонального і регіонального матеріалу з використанням державної символіки та народознавства, з подальшим цілеспрямованим впливом на особистість учня;

- присутність емоційно-позитивних стимулів активності входження учнів в українське середовище;

- участь батьків у вихованні громадянських почуттів молодших школярів у навчально-виховному процесі.

3. В ході експериментальної роботи було виявлено та охарактеризовано критерії, показники і рівні сформованості громадянських почуттів молодших школярів.

Задля визначення рівня сформованості громадянських почуттів молодших школярів нами було визначено критерії та показники оцінювання:

- когнітивний критерій з показниками: наявність знань про громадянське виховання; обізнаність з термінологією, символікою; знання норм та правил поведінки;

- нормативний критерій з показниками: вміння дотримуватися норм та правил поведінки; адекватність знань про норми та правила поведінки та безпосередньої поведінки;

- діяльнісний критерій з показниками: уміння діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації.

На підставі вищезазначених критеріїв та показників визначали рівні сформованості громадянських почуттів молодших школярів: високий, середній, низький.

Високий рівень характеризувався наявністю знань про громадянське виховання; обізнаністю з термінологією, символікою; знаннями норм та правил поведінки; вмінням дотримуватися норм та правил поведінки; адекватністю знань про норми та правила поведінки та безпосередньої поведінки; вмінням діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації.

Представники **середнього рівня** мали певні знання про громадянське виховання; норми та правила поведінки; були обізнані з термінологією, символікою. Водночас вони не завжди вміли дотримуватися норм та правил поведінки; їхні знання та поведінка не завжди були адекватними. Учні намагалися діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації, проте це не завжди їм вдавалося.

Молодші школярі з **низьким рівнем** сформованості в молодших школярів громадянських почуттів мали досить обмежені знання про громадянське виховання; норми та правила поведінки. Водночас вони були недостатньо

обізнані з термінологією, символікою; не завжди вміли дотримуватися норм та правил поведінки; їхні знання та поведінка не завжди були адекватними. Учні намагалися діяти відповідно ситуації; безконфліктно розв'язувати проблемні ситуації, проте це не завжди їм вдавалося.

4. Експериментальна робота відбувалася за чотирма етапами: ознайомлювальним, пропедевтичним, діяльнісним, самосвідомості. Метою першого – ознайомлювального етапу – було поглиблення уявлень про колективізм, доброту, чесність. Зміст роботи означеного етапу передбачав бесіди на теми: „Про чесність і слухняність”, „Що таке совість?”, „Подорож у світ мудрих думок”; дидактичні ігри „Режим дня”, „Хочу, не хочу, треба”, „Правила обов'язків для всіх”; цикл занять, спрямованих на виховання громадянських почуттів; загальношкільну лінійку „Я частка моєї сім'ї, родини”.

Метою другого етапу – пропедевтичного – було формування початкових уявлень про взаємозв'язок зовнішньої і внутрішньої культури. Зміст роботи другого етапу передбачав сюжетно – рольові ігри на теми: „Чарівні слова”, „Як звертатися до старших”; заняття й екскурсії народознавчого характеру; загальношкільну лінійку „Я частка моєї сім'ї, родини”.

Метою третього етапу – діялісного – було формування в молодших школярів загальнолюдських цінностей. Змістом роботи третього етапу передбачалося проведення класних годин на тему: „Гарне і погане в поведінці дітей”, „Чому треба шанувати старших”; загальношкільної лінійки „Я частка моєї сім'ї, родини”.

Метою четвертого етапу – самосвідомості – було закріплення знань та уявлень дітей. Змістом роботи четвертого етапу передбачалося проведення виховних заходів: „Ми – діти твої, Україно”, „Що треба знати і вміти”; конкурсів малюнків, художньої самодіяльності”.

Застосування різноманітних форм організації діяльності дітей повинне успішно відобразитися на рішенні задач поставлених громадянським вихованням, якщо навчально-виховна діяльність вчителя враховуватиме елементи народознавства. Основними формами організації громадянського виховання в

початковій школі і реалізацією програмних задач повинні бути: уроками по різних предметах, просочені елементами народознавства ; позаурочні заняття, що проводяться в дитячому саду, в сім'ї, в суспільних місцях: екскурсії, зустрічі, бесіди і розповіді на різні теми, і історико-етнографічна пошукова діяльність, проведення свят, спектаклів, вікторин, вечорів і тижнів, присвячених традиціям українського народу. Дані форми організації частково були використані в експериментальній роботі для виявлення рівня сформованості і подальшого розвитку громадянських почуттів у школярів.

На формування громадянських почуттів в сучасній школі робить вплив не тільки сім'я, але і педагог, способи підношення ним інформації, технічне оснащення класу. Народознавство або Громадянська освіта не розглядається як окрема дисципліна в початковій школі, його викладання ускладнене, тому що вчитель більше приділяє уваги традиційним, предметам. Тому для визначення рівня знань школярів були проведені тестування, бесіда і гра по досліджуваній темі. Аналіз виконаної дослідницької роботи показав, що знання дітей побутового характеру і вимагають розширення, і поглиблення, усунення пропусків, що накопичилися за попередні роки навчання.

На формувальному етапі при ознайомленні з державою, де ми живемо, називається Україна, а Крим - це назва регіону. Було ретельно розглянуте традиційне житло українців, традиційний костюм українського народу і вінок, їх магичні властивості, залежні від певних компонентів, і пов'язані з ними обряди і звичаї. Діти ближче познайомилися з народною і державною символікою України, з фольклором і літературними творами, які присвячені культурі, звичаям і обрядам українського народу і Україні в цілому. Саме використання фольклору, а також цікавого матеріалу, пов'язаного з традиціями, культурою Батьківщини. Ми намагались викликати позитивні почуття до даних об'єктів. В момент проведення заходів на даному етапі експериментально-дослідницької роботи (занять, екскурсії, народних ігор, на позакласних заняттях знайомство з легендами, літературними творами українських авторів) потрібно відзначити зацікавленість,

увагу і активність дітей. Видно, такі заняття рідкість, а шкода, оскільки ефективні, дають не тільки багато корисної інформації, але і виховують учнів.

Ефективність розробленої методики підтверджується динамікою результатів дослідно-експериментальної роботи. Рівні сформованості громадянських почуттів у молодших школярів після проведеного експериментального навчання розподілилися таким чином. Високий рівень зріс з 1,3% до навчання до 6,7% після нього. Значно зросла кількість респондентів, які перебували на середньому рівні: з 24,7% до навчання до 28% - після нього. Кількість респондентів, які перебували на низькому рівні, значно зменшилася з 74% до навчання до 65,3% після нього.

Незначні позитивні зміни відбулися і в контрольному класі. Так, високий рівень зріс з 1,3% при констатації до 4,7% - при контрольному обстеженні. Дещо збільшилася кількість учнів, у яких було виявлено середній рівень: з 25,3% при констатації до 29,3% - при контрольному обстеженні. Щодо низького рівня, то він знизився з 73,4% при констатації до 66% при контрольному обстеженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1.20 видатних українських педагогів. Персоналії в історії національної педагогіки. Науково-методичний посібник за ред. А.М. Бойко. - Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка, 2001. - 452 с.
2. Алексеева Л. Современные праздники и обряды в деревне. - М.: Профиздат, 1968. - 233 с.
3. Белякова Г. С. Славянская мифология: Книга для воспитанников. - М.: Просвещение, 1995. - 239 с.
4. Бех І.Д. Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді / І. Д. Бех, К.І. Чорна // Гірська школа Українських Карпат. 2015. № 12-13. С. 26-37.
5. Богуш А.М., Лисенко Н.В. Українське народознавство у дошкільному закладі: Навчальний посібник. - К.: Вища шк., 2003. - 206 с.
6. Боришевський М. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб. - К., 1997. - С.21-25.
7. Бургін М. Виховання громадянина: проблеми, структури, функції // Освіта України. - 1997. - 7 берез. - С.4.
8. Вашуленко М. С., Вашуленко О. В. Буквар. Українська мова (у 2-х частинах), 1 кл Вид-чий дім «Освіта» -112 с.
9. Ващенко Г. Виховний ідеал: Підруч. для педагогів, вихователів молоді і батьків. Т. 1. - 3-те вид. - Полтава: Полтав, вісн., 1994. - 199 с.
10. Винниченко В. Відродження нації. - К.: Центр навчальної літератури, 2019. - С.І. - С.73 - 74.
11. Виховання громадянина. Сучасний погляд Методичний посібник Умань 2015

12. Виховання громадянина: Сутність громадянського виховання / П. Ігнатенко, В. Поплужний, Н. Косарева, Л. Крицька // Шк. б-ка. - 2003. - № 8. - С. 3-19.

13. Виховання громадянськості у молодших школярів на заняттях і в позаурочний час. Л.П. Деркач // Початкове навчання та виховання. - №16(20) 06.2004 р. - С.2.

14. ВоронцоваТ.,В.Пономаренко,К.Василенко,Ю.Коберник, О.Мірошникова, М. Компанієць, І. Лаврентьєва, О.Хомич, Н.Андрук Розробки уроків з інтегрованого курсу для 3 кл. закладів загальної середньої освіти, К., Вид-цтво «Алатон» 2020.-847с.

15. Воронцова Т., В. Пономаренко, К.Василенко, Ю. Коберник, О.Мірошникова, М. Компанієць, І. Лаврентьєва, О.Хомич, Н.Андрук Розробки уроків з інтегрованого курсу для 2 кл. закладів загальної середньої освіти, К., Вид-цтво «Алатон» 2020.-850с.

16. Гонський В. Патріотизм як основа сучасного виховання та ідеології держави / В. Г Кобзаренко А. Патріотизм виховується з дитинства / А. Кобзаренко // Світ дит. б-к. - 2003. - № 2. - С. 2-3.

17. Денисенко Н. Л. Педагогічні ідеї Софії Русової в сучасній школі / Н. Л. Денисенко // Педагогічна майстерня. – 2016. – № 11. – С. 28–31.

18. День захитника Отечества: Сцен. для детей 6–10 лет // Книжки, нотки и игрушки для Катюшки и Андрюшки. - 2004. - № 12. - С. 24-26.

19. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: Зб. док.- К.: АТ „Вид-во „Столиця”, 1998. - Ч.1- 248 с.; Ч.2- 292 с.

20. Дроботий О., Кривоно М., «Патріотичне виховання в ДНЗ» Видавництво Ранок- 2017, - 192с.

21. Етнографія України: Навчальний посібник // За ред. С.А. Марчука. - Львів: Світ, 1994. – 520 с.

22. Жадан І. Проблеми громадянської освіти // Пед. газ. - 2016. - №21. - С.2.

23. Закон України про забезпечення функціонування української мови як державної (ВВР), 2019, № 21, ст.81) {Із змінами, внесеними згідно із законами № 531-ІХ від 17.03.2020, ВВР, 2020, № 16, ст.101 }

24. Закон України про повну загальну середню освіту (ВВР), 2020, № 31, ст.226) {Із змінами, внесеними згідно із законом № 764-ІХ від 13.07.2020, ВВР, 2020, № 48, ст.431 }

25. Закон України про освіту(ВВР), 2017, № 38-39, ст.380) Із змінами, внесеними згідно із законами № 725-ІХ від 18.06.2020, ВВР, 2020, № 46, ст.395

26. З духовної скарбниці народу (Записав В. Скуратівський) // Берегиня. - 2000. - №2. - С.83.

27. Завалевський С.А. Громадянське становлення учнів у процесі виховальної діяльності // Рідна школа. – 2003. - № 6. - С. 17.

28. Задерихіна М. В. Виховання громадянськості школярів у процесі спілкування // Засоби навч. та наук.-дослід. роботи: Зб. наук. праць. - Х., 1997. - Вип. 4. - С. 69-71.

29. Заняття з народознавства Малашинська Л. В. // „Истоки” научно - педагогический журнал для педагогов Начальное обучение. Дошкольное воспитание. - № 1 - 4. - 1998. - С. 12.

30. Іваниця Г.А. Буквар НУШ. Українська мова. Підручник у 2-х ч. для 1 кл. Частина 1. -82с за типовою програмою Шияна Р.Б. Вид-во «Ранок» Наказ МОН від 06.07.2018 № 734

31. Іванюк І. Осягнення громадянськості // Пед. газ. - 1999. - №8. - С. 4.

32. Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л., Косарева Н. І., Крицька Л.В. Виховання громадянина: Психолого - педагогічні і народознавчі аспекти: Навчальне - методичний посібник. - К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. - 252 с.

33. Іова В. Формування громадянської культури особистості: Навч.-метод. посіб. / В. Іова, Т. Люріна; Хмельн. обл. ін-т післядиплом. освіти. - Кам'янець-Поділ.: Абетка, 2003. - 171 с.

34. Калениченко О. Україно! Ти для мене диво: Сцен. першого уроку, присвяч. 10-річчю незалежності України / О. Калениченко // Позакл. час. - 2001. - № 21. - С. 2-4.
35. Калиновська Л. та ін. Основи громадянської освіти. - К., 1999. - 37 с.
36. Кіндратович Л. У традиціях - велич і дух народу // Аудиторія, 2002, 11-24 січня. - Ч. 1-2.
37. Коваль П.М. Навчально-наочний посібник з дисципліни “Народний костюм і сценічне оформлення” “Початкова освіта”. 2016р. – 102 с.
38. Кононенко П.П., Присяжна Т.М, програма для загальноосвітніх навчальних закладів українознавство 1–4 класи Київ 2013
39. Концепція громадянського виховання кабінет міністрів України розпорядження від 3 жовтня 2018 р. № 710-р.
40. Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді. Міністерства освіти і науки України від 26.03.2015 №641
41. Концепція формування світогляду громадянина України: Проект // Освіта. - 1996. - 20листоп. - С. 8-9.
42. Коркішко О. Становлення патріотичного виховання в 19-20 ст.: (Іст. аспект) / О. Коркішко // Рідна шк. - 2004. - № 2. - С. 60-62.
43. Коршак Н. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину: Сцен. бесіди / Н. Коршак // Завуч. - 2002. - № 10. - С. 4-10.
44. Крижанівська Г. Посвята у громадяни України / Г. Крижанівська, С. Мацута // День. - 2001. - 14 черв. - С. 5.
45. Круковська В. Символи України: За В. Якимовичем і О. Воропаєм: Сценарій / В. Круковська. - Л.: Ахіл, 2003. - 18 с.
46. Культура і побут населення України // Головний редактор С.В.Головко. - К.: „Либідь”, 1993. - 427 с.
47. Кучерява З. Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину: Сцен. вечора, присвяч. Дню Збройних сил України / З. Кучерява // Шк. б-ка. - 2002. - № 9. - С. 58-62.

48. Лисенко Н. В.. Дошкільник пізнає світ природи : навчально-методичний посібник - К. : СЛОВО, 2015. - 352 с
49. Макаренко А. С. Воспитание гражданина / Сост. Р.М.Бескина, М.Д.Виноградова. - М.: Просвещение, 1988. - 308 с.
50. Мілінчук В. Вона на світі одна-єдина ненька - Україна: Виховн. година: 5 кл. / В. Мілінчук // Позакл. час. - 2015. - № 28. - С. 1-2.
51. Мойсенюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 5-е видання, доповнене. - Київ, 2007 р. - 656 с.
52. Мороз Г. М. Формування національної самосвідомості, виховання громадянина України - носія національних цінностей та загальнолюдських надбань // Позакл. час. - 1999. - №15/16. - С. 6-23.
53. Науково методичний журнал./ Нова педагогічна думка. – 1(85)-2016.
54. Національна доктрина розвитку освіти України у 21 столітті: № 347/2002 від 17 квітня 2002 року
55. Національно-громадянське виховання: сутність, функції, генеза. З виступу О. Киричука, акад. АПН України // Пед. газ. - 2010. - №10. - С.2.
56. Неділько В.А. Українська державна символіка: Усний журн. / В. А. Неділько // Позакл. час. - 2002. - № 5. - С. 33.
57. Олійник Р., М. Український одяг у системі міської культури Києв: монографія /Марина Олійник :[голов. Ред. Г.Скрипник]; НАН України, ІМФЕ- Київ – 2017 – 312 с.
58. Панагушина О. Быть патриотом. Что это значит? / О. Панагушина // Шк. б-ка. - 2004. - № 8. - С. 61.
59. Педагогический словарь : словарь / авт.-сост. И.П. Андриади, С.Ю. Темина. — Москва : ИНФРА-М, 2018. — 224 с.
60. Петренко Л. Знаєш ти, що таке Батьківщина?: Сцен. Гри - змагання / Л. Петренко // Шк. світ. - 2004. - № 16. - С. 11-12.
61. Пономарьова К. І. «Українська мова. Буквар» 1 клас (у 2-х ч.). УОВЦ «Оріон»-2018-112с. Наказ МОН від 06.07.2018 № 734

62. Пономаренко Л. Виховання громадянськості у молодших школярів / Л. Пономаренко // Початк. шк. - 2001. - № 3. - С. 17-20.
63. Поплужний В. Л. Громадянськість і вікові аспекти її розвитку // Рідна шк. 1994. - №11. - С.33-35.
64. Про громадянство України: Закон України зі змінами і доповн. В ред. від 16 квіт. 1997 р. // Юридич, вісн. України. – 1997. - №22. - С.4-8.
65. Про заходи Кабінету Міністрів України щодо захисту національних інтересів держави у сфері національно свідомого патріотичного виховання молодого покоління та забезпечення умов його розвитку: Постанова Верховної Ради України, 22 трав. 2003 р. // Голос України. – 2003. – 6 черв. – С. 7.
66. Про значення національного компоненту у змісті шкільної освіти. Васильківська Г. О. // Педагогіка толерантності. - № 3-4. - 2015. - С.210.
67. Рагозін М. Громадянське виховання: методологія і організація у світлі європейського досвіду // Шлях освіти. - 1999. - №4. - С. 16-20.
68. Рідну землю, де живемо, Україною зовемо: На допомогу кл. керівникові // Освіта. – 14-21 серп. – С. 4-5.
69. Руденко Ю. Ідеологія патріотизму і державотворення як основа духовності учнів / Ю. Руденко, В. Руденко // Рідна шк. - 1999. - № 10. - С. 8-10.
70. Русова С. Вибрані педагогічні твори. У 2-х кн. - К.: Либідь, 1997.
71. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. - К. : Генеза, 2002. - 368 с.
72. Салюк А. Знай, люби, вивчай – наш козацький край!: Сцен. вихов. заходу / А. Салюк.– Д.: Пороги, 2002.– 18 с.
73. Сахарова Т. Патріотичне виховання // Шк. світ. - 2005. - № 3. - С. 18-19.
74. Свашенко А. Рідної мови скарби: Сцен. шк. свят з укр. мови для учнів 2–6 кл. / А. Свашенко. - Х.: Світ дитинства, 2009 - 160 с.
75. Слюсаренко В., Кобзар Б. Громадянське виховання учнів // Світло. - 1998. - №4. - С.28-30.
76. Струманський В.П. Філософсько-методологічні засади виховання громадянських почуттів і національної самосвідомості // Пед. практика та філософія освіти. - Полтава, 1997. - С. 114-116.

77. Супруненко В. П. Витоки нації; символи, вірування, звичаї та побут українців. - Запоріжжя: МП „Берегиня” - СП, „ФАЄЗ”, 1993. - 136 с.

78. Сухомлинский В. А. Избранные произведения: В 5-ти т. // Редкол.: Дзевежин А. Г. и др. - К.: Радянська школа, 1979. - Т. 4. - 670 с.

79. Сухомлинська О. Ідеї громадянськості й школа в Україні / О. Сухомлинська // Шлях освіти. - 1999. - № 4. - С. 20-25.

80. Таємниці віків. Українські народні думи, легенди, перекази, пісні, казки...: Навчальний посібник // Упорядник О.Г.Мукомела. - К.: Грамота, 2015. - 511 с.

81. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2019 року № 1272

82. Типова освітня програма, розроблена під керівництвом Савченко О. Я. Наказ Міністерства освіти і науки України від 08.10.2019 року № 1273

83. Типова освітня програма, НУШ Наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2018 року № 87

84. Українознавство: Посібник // Уклад.: В.Я. Мацюк, В.Г. Пугач. - К.: Зодіак - ЕКО, 1994. - 399 с.

85. Фещенко Т. Українська державність: історія, сучасність: Розробка першого уроку / Т. Фещенко // Позакл. час. - 2001. - № 22. - С. 34-36.

86. Философский словарь / Под ред. И. Т. Фролова, 7-е изд. - М.: Республика, 2001. - 719 с.

87. Фіцула М.М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. - К.: Видавничий центр „Академія”, 2014. - 456с.

88. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов. / Сост. й авт. введних статей А.И.Пискунов. - М.: ТЦ Сфера, 2007. - 568 с.

89. Черкащина П. Українська „Культура серця” в образах і символах національного фольклору // Народна творчість та етнографія. - 2001. - №3. - С. 48-53.

90. Чорна К. Громадянське виховання - нагальна потреба України / К. Чорна // Освіта України. - 2000. - 20 груд. - С. 5.
91. Шевченко Т.Г. Тече вода з-під явора / За ред Є.А. Горєва. - К.: Веселка, 1974. - 12 с.
92. Ягупов В.В. Педагогіка. Навчальний посібник. - К.: Либідь, 2002. – 560 с
93. Збірник наукових праць з актуальних проблем економічних наук
94. « Формування громадянської позиції молодших школярів» Львів 15-16 квітня 2016р. – <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/ped/15april2016/10.pdf>
95. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді: [Електронний ресурс] – URL: <http://www.mon.gov.ua>.
96. Про стратегію національно - патріотичного виховання дітей та молоді на 2016-2020 роки. [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.Zakon.rada.gov.ua/go/580/2015.
97. Електронний фонд бази даних Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>
98. Подробнее на livelib.ru:
99. <https://www.livelib.ru/book/1002126314-didaktika-pochatkovoyi-shkoli-o-ya-savchenko>

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А
КОРОВАЙ, КОРОВАЙ, УКРАЇНУ ПРОСЛАВЛЯЙ!
КУЛЬТУРНО-ПІЗНАВАЛЬНА ПРОГРАМА

Мета: Ознайомити дітей з національною символікою та національним звичаєм зустрічі гостей.

Завдання:

- виховувати патріотичні почуття: любов до батьківщини, повагу до національних традицій;
- розвивати естетичні смаки.

Обладнання:

1. Декорація української хати, українські рушники.
2. Зерно (овес, пшениця).
3. Дошка, фартух, скалка, шматок тіста, ніж для фігурної обробки тіста. (4 комплекти).
4. 4 мішечки з зерном, 12 червоних кружечків у формі ягід калини.
5. Заготовка колоска з картону (4), ножиці (4).
6. Ватман формату А-1, де намальоване сонце.
7. Коровай, шишечки для усіх учасників ігрової програми, бублики, соломка, сухарики, печиво, хлібці.
8. Ігрова кімната, розрахована на 60 дітей.

Сценарій

Дійові особи: 4 КУМОНЬКИ в українських костюмах.

На ігровому майданчику - декорації української хати. В хаті - малюнок сонечка. Одна кума заходить до хати, прибирає, готується до зустрічі. Бачить дітей і звертається до них. Фоном звучить пісня „Зелене жито”.

1 КУМА: Ой, як добре, що ви до мене завітали (*нюхає повітря*). Ви нічого не відчуваєте? Який духмяний аромат. Про що він нам говорить? Так, так про хліб! Про золото зі скоринкою. А який ви знаєте хліб? (*відповіді дітей*).

За кулісами чути гвалт. Виходять три куми і бурхливо сперечаються. Перша кума намагається привернути їхню увагу - дарма, дістає свисток і свистить, 3 куми лякаються і припиняють суперечку.

3 КУМИ: Ой!

1 КУМА: І через що ви такий гвалт вчинили? Стільки шуму нарobili.

3 КУМИ: (*відчувають аромат хліба, галасують*)-Ой, лишенько! (*тікають*).

1 КУМА: Нічого не второпаю, Що з ними сьогодні? (до дітей). Ви щось зрозуміли? (*звертається в той бік куди побігти кумоньки*) Кумоньки-голубоньки! (*Три куми повертаються*).

1 КУМА: Ну, от тобі і маєш. То галасують, як навіжені, то ревуть, наче небо порвалося. Що трапилось?

2 КУМА: Ми хотіли спекти паляницю-у-у-у

РАЗОМ: А вона згоріла-а-а-а- (*ридають*)

1 КУМА: Зачекайте, спочатку утрить обличчя і толком скажіть.

3 КУМА: Паляниця!

РАЗОМ: Згоріла-а-а-а!

1 КУМА: Паляниця? Та хіба ми не хазяйського батька діти. Нову випечемо, а діточки нам допоможуть. Тільки спочатку треба зернятко випестити (*кожній дитині дають зернятко*). Покладіть його в тепленьке місце і збережіть його. Ну мо, діти, допомагайте!

ПІСНЯ

Як посію овес,
Та й до зерна увесьь,
До зерна (3 р) увесьь / 2 р.
Поскороджу овес
Та й до зерна увесьь.
До зерна (3 р) увесьь / 2р.
Ой, посходив овес,
Та й до зерна увесьь,
До зерна (3 р) увесьь / 2 р.
Змолочу я овес,
Та й до зерна увесьь,
До зерна (3 р) увесьь / 2 р.
Ой, змелю я овес,
Та й до зерна увесьь.
До зерна (3 р) увесьь / 2р.

1 КУМА: Гарні помічники, гарного борошна змололи, ну, кажіть, який хліб будемо пекти?

2 КУМА: Круглий.

3 КУМА: Квадратний.

4 КУМА: Шишечкою (*сперечаються*).

1 КУМА: Заждіть, а чи знаєте ви, що в стародавньому Єгипті хліб пекли круглої, овальної, квадратної форми.

2 КУМА: У вигляді риб.

3 КУМА: Та чарівних тварин.

1 КУМА: То ж давайте проявимо творчість і вигадасмо нові форми хліба.

4 КУМА: Ось вам знаряддя!

Конкурс 1: 4 команди, кожній дається знаряддя: фартух, скалка, дошка, шматок тіста, ніж для фігурної обробки тіста.

Мета: за 1 хвилину створити свою форму хліба.

Після конкурсу проводиться виставка форм хліба.

1 КУМА: Ось бачите, існує багато видів хліба, є навіть хлібні консерви: булочки, соломка, сухарики, печиво та хлібці.

Конкурс 2: По 1 учаснику з команди.

Мета: Із зав'язаними очима на смак визначити вид хлібних консервів. За вірну відповідь 1 бал (5 видів - 5 балів). Заробити якомога більше. До всіх:

2 КУМА: А хто з вас зміг би відгадати ці консерви на смак?

4 КУМА: Діти всього світу вказали назву хліба, бо хліб всюди голова.

3 КУМА: Але в різних країнах він різний.

1 КУМА: У Вірменії - лаваш, Азербайджані - чурек, в Грузії - тандирний хліб, у Франції - рустік. А в Україні - паляниця. А до речі, чим відрізняється український хліб?

2 КУМА: Я знаю.

3 КУМА: Ні, я знаю.

4 КУМА: А ви знаєте? *(до дітей)*

1 КУМА: Так, в Україні святковий хліб - коровай. А прикрашають його колосками.

Конкурс 3: Кожній команді роздають заготовку колоска з картону, ножиці.

Мета: вирізати за контуром колосок. Разом з дітьми чіпляють колоски на сонечко.

2 КУМА: А я знаю, що на короваї є калина.

Конкурс 4: 4 мішечки з зерном, в кожному по 3 червоних кружечка. По 3 учасника від команди.

Мета: Кожний гравець по черзі повинен знайти в мішечку кружечок. Яка команда швидше.

Кожний чіпляє кружечки на сонечко.

3 КУМА: А я знаю, що на короваї повинен бути барвінок - символ єдності.

1 КУМА: Давайте з'єднаємо наші рученята.

Діти піднімаються з місць, з'єднують руки, кумоньки під музику ведуть дітей фігурною ходою, утворюючи єдине коло.

4 КУМА: Дивіться який ми гарний барвінок сплели.

Одна кума з дитиною чіпляє на сонечко барвінок.

2 КУМА: Погляньте який коровай! Треба його випекти.

Печу, печу хлібчик,

Дітям на обідчик.

Беру, беру папку,

Кладу на лопатку.

Шусть у піч, шусть!

1 КУМА: Ось бачите, який в нас чудовий коровай.

3 КУМА: На ньому є *(усі разом)* колоски, калина, барвінок.

2 КУМА: Наш хліб, наше золото, наше сонце.

1 КУМА: Так в давнину величали хліб. Хліб, золото, сонце! Давайте разом! *(повторюють заклинку)*. Четверта кума виходить з короваєм.

4 КУМА: Хліб - сіль вам, люди добрі!

3 КУМА: Почули? Саме так треба вітати гостей.

2 КУМА: А приймати коровай треба ось так *(показ)*.

1 КУМА: На згадку про нашу зустріч, кожен з вас отримає коровай, але приймайте його гідно, як наші прадіди.

Кожній дитині роздається маленький коровай із сіллю. Пісня „Зелене жито”. Щастя вам!

ДОДАТОК Б

ПРОВЕДЕННЯ СВЯТА УКРАЇНИ

Свято починається зранку. У цей день в таборі звучать пісні українських авторів, на кухні готують українські страви. Кожен загін для цього свята повторює історію України, її пісні, вірші. Настає той час, коли всі учасники свята збираються разом. Це місце має бути святково прикрашене. Під звуки української мелодії виходять ведучі свята - хлопець і дівчинка у стилізованих українських костюмах.

ВЕДУЧИЙ

Я - українець. Над Дніпром
Стоїть в саду вишневим хата,
Кущі калини під вікном,
Криниця, журавель з цебром
І скибка місяця шербата.

ВЕДУЧА

Я - українка. З юних літ
Мене пісень навчила мати,
Які чарують цілий світ!
Де народився „Заповіт”,
Що закликав кайдани рвати!

ВЕДУЧИЙ. Україна - твоя Батьківщина. Тут твоє рідне місто, вулиця, де стоїть твій дім, твоя школа.

ВЕДУЧА. Батьківщина - це вірші, пісні, улюблені казки. І в полі, і на лузі, й на спортивному майданчику - скрізь тобі хороше, тому що ти вдома, на рідній землі.

ВЕДУЧИЙ. Батьківщина - це рідна мова, частина себе самого. Неповага до мови - зневага до минулого, сьогодення і до майбутнього.

ВЕДУЧА. Знайомство з рідною мовою кожен малюк починає з букваря. За кожною літерою його стоїть слово, за словом - книга, за книгою - культура народу.

Помічники виносять буквар. Ведучі відкривають його.

ВЕДУЧИЙ. Літера М - мама, мир, мрія. Літера В - Вітчизна, велетень, врода. Літера Д - де ж вона? *(Ведучі перегортають сторінки.)* Нема і не тільки її, а й С, К, Т, М. Вони зникли.

ВЕДУЧА. От тобі і свято. Друзі, допоможіть, будь ласка, зібрати буквар.

ВЕДУЧИЙ. Вирушайте на пошуки, а ми будемо на вас чекати.

Під музику загони розходяться на пошуки втрачених літер.

Зустріч з кожною літерою - це окремий епізод свята.

Козацький курінь - це перший епізод свята. Оформлення куреня - тини, глечики, казан на тринозі, велика літера „К”.

Учасників гри зустрічають двоє козаків.

ПЕРШИЙ КОЗАК. Добридень, хлоп'ята та дівчата!

ДРУГИЙ КОЗАК. Добридень, козачата!

ПЕРШИЙ КОЗАК. Та які вони козаки! Щоб козаками стати, треба багато знати, бути вмілими, сильними і розумними.

ДРУГИЙ КОЗАК. А що, вони не такі?

ПЕРШИЙ КОЗАК. Не знаю.

ДРУГИЙ КОЗАК. А ось вони нам це й доведуть.

ПЕРШИЙ КОЗАК. Подивимось.

ДРУГИЙ КОЗАК. По-перше, добрий козак починає свій день з козацької їжі.

ПЕРШИЙ КОЗАК. А яка головна козацька їжа? Вгадали? Правильно, куліш.

Проводиться гра „З'їж куліш” - викликаються дві команди по вісім хлопців. Голові кожної команди козаки видають по глечуку з кулешем та вісім ложок. За сигналом гравці починають їсти куліш зі свого глечика. Перемагає та команда, яка першою з'їдає свій куліш і віддає порожній глечик козакам.

ДРУГИЙ КОЗАК. Бачив? А ти казав, що вони не козаки!

ПЕРШИЙ КОЗАК. Так вони їли те, що ми їм приготували. А самі вони вміють готувати?

ДРУГИЙ КОЗАК. Зараз подивимось.

ПЕРШИЙ КОЗАК. Спочатку нехай скажуть, яка козацька страва найпопулярніша в Україні?

ДРУГИЙ КОЗАК. А її їдять зранку або ввечері?

ПЕРШИЙ КОЗАК. Козак їсть і зранку, і вдень, і ввечері. Особливо такі гарненькі, смачненькі, маленькі і великі, з сиром, м'ясом, грибами, картоплею, вишнею...і називаються вони...

ДРУГИЙ КОЗАК. Чуєш, правильно кажуть - Це вареники.

ПЕРШИЙ КОЗАК. А чи вміють вони їх ліпити?

ДРУГИЙ КОЗАК. Нехай спробують.

Проводиться гра „Зліпи вареник”. Викликаються дві команди по вісім дівчат. Козаки дають їм по коробці пластиліну. За сигналом дівчата починають ліпити пластилінові вареники. Перемагає та команда, яка зліпить «вареники» швидше і гарніше.

ПЕРШИЙ КОЗАК. Ну, зліпили. А варити хто буде?

ДРУГИЙ КОЗАК. А варити будуть разом.

Проводиться естафета „Звари вареники”. Викликаються дві команди по сім хлопців і дівчат. За сигналом ведучого:

1-й гравець приносить глечик;

2-й гравець приносить рогач;

3-й гравець складає вареники у глечик;

4-й гравець ставить глечик у рогач, піднімає його і пробігає зазначену відстань;

5-й і 6-й гравці несуть глечик на ту саму відстань;

7-й гравець ложкою виймає „гарячі” вареники з глечика і роздає гравцям.

Перемагає команда, яка першою виконає ці дії.

ДРУГИЙ КОЗАК. Справжні козаки!

ПЕРШИЙ КОЗАК. Ще не справжні.

ДРУГИЙ КОЗАК. А чому?

ПЕРШИЙ КОЗАК. Бо ми ще не чули, як вони співають.

ДРУГИЙ КОЗАК. Зараз почуємо.

Козаки розучують з дітьми українську пісню.

ДРУГИЙ КОЗАК. Гарно співали.

ПЕРШИЙ КОЗАК. Якби вони також танцювали, було б зовсім добре.

Проводиться гра „Український гопак”. Викликаються по три танцюристи від кожної команди. Вони стають за десять кроків від стільців, на яких лежать атрибути українського національного костюму. За сигналом ведучого „танцюристи” обох команд по черзі виконують танцювальні рухи гопака під музику, наближаються до стільців, надягають на себе пояси та шапки і знову танцювальними рухами гопака повертаються до своїх партнерів, знімають пояси та шапки. Партнери вдягають їх і роблять таке саме коло рухами гопака. Переможцями вважаються ті, хто правильно надягнув атрибути українського костюму і краще танцював гопак.

ДРУГИЙ КОЗАК. А чи знаєте ви такий танець - повзунець?

ПЕРШИЙ КОЗАК. Кожен козак повинен вміти його танцювати.

ДРУГИЙ КОЗАК. А ну, хлопці, виходь у коло!

Проводиться гра „Повзунець”. Викликаються дві команди по шість учасників один за одним. За командою ведучого перший гравець навприсядки проходить вказану відстань. До нього чіпляється другий гравець, і вони разом проходять ту саму відстань Потім утрюх і т.д. Перемагає команда, що перша прийде до фінішу. За бажанням можна провести ще кілька ігор.

ДРУГИЙ КОЗАК. От тепер ви справжні козаки!

Козаки віддають командам літеру „К” - переможцям велику, а тим, хто програв - маленьку.

Наступний епізод свята – „Україна мистецька”. В оформленні використані народні орнаменти, рушники, роботи юних художників, великі літера „М”. Ведучий цього епізоду - казкар Дід Панас.

ДІД ПАНАС. Добридень, мої любі! Зачекався я на вас. Уже старий я, але люблю розмовляти з молодятами, розповідати їм казки, історії та дізнаватись: чи знають вони українську мову, літературу, мистецтво, чи шанують їх. Назвіть мені, будь ласка, імена відомих українських письменників і поетів.

Діти відповідають.

Молодці! А композиторів ви знаєте?

Діти називають композиторів.

А художників?

Діти відповідають.

А тепер я перевірю вашу уважність і знання мови. Я назву слово в однині, а ви це слово назвіть у множині.

дуга - дуги

рука – руки

нудьга -... слово «нудьга» множини не має.

Тепер я назву дієслово в однині, а ви це слово назвіть у множині.

киплю - кипимо

росту - ростемо

хочу -... не „хотимо”, а „хочемо” Ми хочемо, щоб ви були уважні.

Зараз я прошу підійти до мене художників з обох команд. Ви, мабуть, бачили українські рушники. На них усі барви рідної землі. Скільки пісень, віршів складено про них! Я пропоную вам спробувати намалювати візерунки на рушниках. Це може бути орнамент, або квіти, або щось ваше особисте - що підкаже вам ваша фантазія.

Дід Панас роздає учасникам конкурсу художників аркуші паперу, фарби, олівці.

ДІД ПАНАС. А поки юні художники працюють, ми з вами проведемо веселі змагання.

Дід Панас проводить конкурс скоромовок, які треба вимовити п'ять разів, наприклад: перекип'яти компот, хвала халві, похвала похвалі.

Переможцем стає той, хто чітко промовить усі скоромовки.

ДІД ПАНАС. Я бачу, ви любите жартувати. Та й деякі митці люблять сміятися з людських хиб і пишуть байки. Назвіть, будь ласка, імена відомих українських байкарів. Правильно, Глібов, Остап Вишня, Степан Олійник. Ось, наприклад, така байка. (*Читає байку Глібова „Музики”*.) Сподобалось? Було б чудово, якби ще й розіграли. Нехай до мене підійдуть актори з обох команд і покажуть нам байку.

Дід Панас роздає ролі акторам і пропонує їм, стежачи за текстом байки, грати свої ролі.

ДІД ПАНАС. Багато творів різних письменників перекладено на українську мову. Зараз і ми з вами станемо перекладачами. Не з англійської, французької чи італійської, а з російської. Перекладіть, будь ласка, такі слова: попугай – папуга, глаза – очі, кошелек – гаманець, зонтик – парасолька, шляпа - капелюх.

А тепер складніше завдання - перекладемо вірш. Малесенький, відомий усім, навіть немовлятам:

Наша Таня громко плачет,
Уронила в речку мячик.
Тише, Танечка, не плачь,
Не утонет в речке мяч.

Учасники першої команди перекладають:

Наша Таня гучно плаче,
Упустила в річку м'ячик.
Тихше, Танечко, не плач,
Не потоне в річці м'яч.

ДІД ПАНАС. Сподобалось? Тоді ще один віршик:

Идет бычок, качается,
Вздыхает на ходу:
„Ох, доска кончается,
Сейчас я упаду!”

Дід Панас з гравцями другої команди перекладає:

Иде бичок, хитається,
Зітхає на ходу:
„Ой, дощечка кінчається,
І зараз я впаду!”

ДІД ПАНАС. Наші художники закінчили свою роботу, і зараз ми подивимось на їхні малюнки.

Дід Панас підбиває підсумки конкурсу.

ДІД ПАНАС. А зараз до наших художників підійдуть інші гравці команд, які, може, й не так добре малюють, але люблять і знають образотворче мистецтво. Скажіть мені, будь ласка, який всесвітньо відомий художник народився на Харківщині? Правильно, Ілля Юхимович Репін. А які його картини ви знаєте? Так, „Запорожці пишуть листа турецькому султану”. Згадали цю картину? Зараз ви спробуєте її зобразити. Ви - запорожці (до першої команди.) і ви - запорожці (до другої команди.) А я буду турецький султан. Сідайте і ставайте так, як на картині і пишійте мені листа.

Гравці намагаються зробити живу картину.

ДІД ПАНАС. А тепер завмріть (Гравці завмирають.) А тепер подивіться, як цю картину написав сам Репін.

Виносять репродукцію картини.

Не дуже схоже, правда? Тому я бажаю вам частіше бувати в музеях, картинних галереях і на виставках. А зараз назвіть, будь ласка, ім'я українського художника, який відомий усьому світу як видатний поет. Тарас Григорович Шевченко. А які вірші Шевченка ви знаєте?

Учасники команд читають вірші Шевченка.

ДІД ПАНАС. Багато віршів Шевченка покладено на музику. І найулюбленіша в народі пісня „Реде та стогне Дніпр широкий”. Давайте разом заспіваємо її.

Дід Панас і всі учасники цього епізоду співають пісню. Дід Панас підбиває підсумки, віддає переможцям велику, а тим, хто програв, - маленьку літеру „М”.

Наступний епізод свята - спортивний. В оформленні використані спортивні мотиви. У центрі - літера „С”. Веде цю частину ведучий чи ведуча у спортивному одязі.

ВЕДУЧИЙ. Фізкульт - привіт! Цим привітанням завжди починаються спортивні змагання, на яких перевіряються сила, спритність, сміливість, жадоба перемоги. Кожна людина має бути гарною і душею, й тілом, і залежить це виключно від неї самої. Треба лише не лінуватися і кожен день починати із зарядки. Зараз я перевірю, як ви вмієте її робити.

Ведучий проводить з учасниками зарядку.

ВЕДУЧИЙ. Чи знаєте ви, які види спорту популярні в Україні? Я буду називати початкові букви, а ви - види спорту.

„Б” - баскетбол, боротьба

„Ф” - футбол, фехтування

„Г” - гімнастика, гандбол

„П” - плавання, парусний спорт

„Х” - хокей

„Л” - легка атлетика

„С” - стрільба

„Ш” - шахи, шашки

Теоретично ви підковані. А тепер подивимось, які ви спортсмени. Є таке просте завдання.

Ведучий викликає по п'ять хлопців від кожної команди і пропонує їм за його сигналом розпочати віджимання. Перемагає та команда, представники якої відіжмуться більше разів.

ВЕДУЧИЙ. А тепер черга дівчат.

Ведучий викликає по п'ять дівчат від кожної команди, дає їм скакалки і починає змагання. Перемагає та команда, учасниці якої пригнуть більше разів.

ВЕДУЧИЙ. Спорт - це не лише сильні руки і ноги, а й спортивні прилади. Наприклад,

Який футболіст без м'яча

Хоккеїст без... ключки

Баскетболіст без... кошика

Фехтувальник без ... шаблі, рапіри

Метальник без ... списа, молота

Гандболіст без ... воріт

Волейболіст без ... сітки.

ВЕДУЧИЙ. А зараз ми з вами проведемо спортивну зустріч з невагомбола. Дивуєтесь, що це за вид спорту? Зараз дізнаєтесь.

Проводиться гра „Невагомбол”. Викликаються по шість учасників з двох команд. Ведучий натягує на рівні двох метрів від підлоги дві скріплені між собою сітки від настільного тенісу. З обох боків її стають по шість гравців від кожної команди. Кожному гравцеві дають по дві повітряні кульки. Проводяться два тайми по дві хвилини. Завдання кожної команди - закинути якомога більше кульок на бік команди суперників. Перемагає команда, в якій залишиться менше кульок.

ВЕДУЧИЙ. Усім відомо, що в Україні найпопулярніший вид спорту - футбол. Зараз я буду називати букви, а ви - назви футбольних команд, які починаються з них

„Д” – „Динамо”, „Дніпро”,

„М” – „Металіст”, „Маяк”, „Металург”,

„Ш” – „Шахтар”,

„З” – „Зоря”,

„Ч” – „Чорноморець”,

„Т” – „Таврія”,

„К” – „Колос”, „Карпати”.

ВЕДУЧИЙ. А тепер перевіримо, які ви футболісти.

Проводиться гра „Веселий футбол”. У ній беруть участь по п'ять гравців від кожної команди. За сигналом ведучого; 1-й гравець підкидає м'яч на нозі, 2-й гравець проводить м'яч між розставленими кеглями, 3-й і 4-й гравці пробігають зазначену відстань, пасуючи м'яч один одному, 5-й гравець затискує м'яч між колін і стрибками долає вказану відстань. Перемагає та команда, яка першою виконає ці дії.

ВЕДУЧИЙ. Бачу, що у футбол ви вмiєте грати. А чи знаєте ви кращих спортсменів України, представників різних видів спорту?

Діти відповідають.

ВЕДУЧИЙ. Однею з найвідоміших наших спортсменок є Ірина Дерюгіна - чемпіонка світу з художньої гімнастики. Завдяки їй та іншим чудовим гімнасткам цей вид спорту включено до Олімпійських ігор. А я хочу перевірити, чи люблять наші дівчата художню гімнастику.

Проводиться гра «Веселий обруч». Від кожної команди викликається по п'ять дівчат.

За сигналом ведучого:

1-ша дівчинка крутить хула-хуп,

2-га дівчинка стрибає через обруч,

3-тя і 4-та дівчинки влізають в обруч і удвох пробігають вказану відстань, 5-та дівчинка котить по землі обруч на вказану відстань. Перемагає та команда, яка краще виконує ці дії.

ВЕДУЧИЙ. Скажіть, будь ласка, який вид змагання ми називаємо „Королевою спорту”?

Правильно - легку атлетику. А які ви знаєте види легкої атлетики?

Діти відповідають.

ВЕДУЧИЙ. А чи знаєте ви, що таке марафон? На честь чого з'явилися ці змагання і яка була відстань?

Діти відповідають.

ВЕДУЧИЙ. Так, відстань, 42 км 195 м. І зараз я пропоную вам взяти участь у марафоні. Та не лякайтесь! 42 км я й сам не пробіжу. Запрошую вас на стрибковий марафон.

Проводиться гра „Стрибковий марафон”. Від кожної команди викликається по шість - вісім представників. За сигналом ведучого: 1-й гравець робить стрибок з лінії старту.

Ведучий відмічає довжину стрибка. Ця відмітка стає лінією старту для другого учасника і т. д. Перемагає та команда, колективний стрибок якої буде найдовшим.

ВЕДУЧИЙ. Молодці! Я переконався, що з вас вийдуть справжні спортсмени.

Ведучий підбиває підсумки конкурсів. Переможці одержать велику літеру „С”, а ті, хто програв, - маленьку.

Наступний епізод свята – „Веселе коло”. Його ведучий - диск-жокей. В оформленні використані музичні символи, платівки, портрети зірок естради, велика літера „Т”. Звучить естрадна музика. У музичному оформленні використовуються твори української естрадної музики.

ДИСК-ЖОКЕЙ. Любі хлопці і дівчата! Ви без мами, без тата. І нема бабусь навколо. Вас запрошую у коло!

Диск-жокей запрошує учасників епізоду до танцю.

А тепер скажіть мені, які танці ви знаєте.

Діти відповідають: вальс, полька, рок-н-рол і т.д.

ДИСК-ЖОКЕЙ. А що танцювали на Україні на вечорницях сторіччя тому? Мабуть, не знаєте. З одним із таких танців я вас зараз ознайомлю.

Ведучий запрошує по 15 учасників від кожної команди. Проводиться танець-гра „Дрібушечки”. Від кожної команди викликається по десять гравців. Усі учасники гри стають у коло. Двоє з них підводять зімкнуті руки (один - праву,

другий - ліву), утворюючи „ворота”. Ведучий першим проходить крізь „ворота”, ведучи за собою всіх інших, які тримаються за руки. Самі „ворота”, не розмикаючи рук, обернуться слідом за всіма навколо себе. Учасники гри знов створюють коло, але спинами до центру. Вони розтягують руки і, міцно тримаючись, починають крутитися якомога швидше, по ходу гри співаючи:

Дрібу, дрібу, дрібушечки,
Наївшись галушечки,
Чок, чок до води,
Наївшись лободи.

Від швидкого кружіння деякі учасники вириваються і падають під загальний сміх присутніх. Ті, хто «вилетів» з кола, участі у грі більше не беруть, а ті, хто залишився, починають танок знову. Грають до п'яти переможців. Перемагає та команда, більшість учасників якої стала переможцями. Після чого ведучий запрошує усіх до танцю.

ДИСК-ЖОКЕЙ. Бачу, що ви любите естрадну музику. А чи знаєте ви популярних українських виконавців і назви ансамблів?

Проводиться вікторина на знання української естради.

Після танцювальної паузи ведучий звертається до дівчат.

ДИСК-ЖОКЕЙ. Коли ви йдете до гостей, ви, звичайно, нарядно одягаєтесь, довго причісуєтесь. Але, я дивлюсь, у багатьох з вас короткі зачіски. А колись у дівчат були красиві довгі коси, в які вплітали барвисті стрічки. А чи вмієте ви швидко і гарно заплести косу?

Проводиться гра „заплети косу”. Викликаються по п'ять дівчат від кожної команди. Ведучий дає кожній з них віночок зі стрічками. За сигналом дівчата надівають вінки на голови, стають одна за одною і починають по черзі заплітати коси: друга - першій, потім третя - другій, четверта - третій, п'ята - четвертій. Потім п'ята дівчина стає попереду першої, яка, у свою чергу, заплітає їй косу. Перемагає та команда, яка заплете коси першою. Після цього конкурсу ведучий пропонує дівчатам запросити хлопців до танцю.

ДИСК-ЖОКЕЙ. А зараз я пропоную вам скласти іспити. Не лякайтесь, не дуже складні - іспити на краще виконання танцю. Ось у мене у руці екзаменаційні білети. Будь ласка, підходьте по одному представникові кожної команди і тягніть білет.

На білетах написані назви танців: коломийка, гопак, брейк-данс, бариня, циганочка. Перемагає та команда, яка має кращих танцюристів.

Після цього конкурсу диск-жокей запрошує взяти участь у танцювальній програмі свята. Тривалість танцювального блоку залежить від конкретних умов.

По закінченні цього епізоду диск-жокей підбиває підсумки та віддає учасникам літеру „Г”.

Наступний епізод свята - Міжнародний турнір-вікторина.

ВЕДУЧА. Сьогодні ми побуваємо з вами в гостях у дітей різних країн. Свою подорож ми розпочнемо з невеликої географічної вікторини. Отже, перше запитання. Назвіть найглибше озеро у світі (Байкал). Де знаходиться, „дах” світу! (Памір.) Назвіть столицю Молдавії (Кишинів), Естонії (Таллінн), Білорусії (Мінськ.) Бачу, що географію ви знаєте добре.

ВЕДУЧА. Мабуть, усі ви любите відгадувати загадки. Ви їх багато знаєте. Але сьогодні ви почуєте невідомі для вас загадки, їх придумали народи Середньої Азії.

1 Рук і ніг не має,
а всіх трясє і гойдає.

(Вітер).

2. Верблюди за верблюдом

По степу бродять,

За гори заходять.

(Сонце і місяць).

3. Горбатий міст на чотирьох

палях стоїть.

(Верблюди).

4. Є у мене два чорних камінці

Куди їх не кину - всюди докину.

(Очі).

ВЕДУЧА. Якщо ми знаходимось у Середній Азії, то й зіграємо в узбецьку гру „Оксок-карга”, що у дослівному перекладі означає „крива ворона”. Проводиться гра „Оксок-карга”. Викликаються по сім гравців від кожної команди. Вони вишикуються один проти одного. Перші номери в командах одержують барвистий шарф або пасок такої довжини, щоб гравець міг перев'язати ним зігнуту в коліні ногу. За сигналом ведучої перші номери обох команд стрибають на одній нозі до чергового номера команди суперника і намагаються торкнутися його рукою. Як тільки гравець торкнувся чергового номера, він розв'язує пасок і вже на обох ногах біжить до другого номера своєї команди і передає йому пасок. Той перев'язує зігнуту в коліні ногу і стрибає до відповідного номера команди суперників. Останній гравець команди передає пасок ведучій. Перемагає та команда, яка першою виконала завдання.

ВЕДУЧА. Багато мудрості усіх народів міститься у прислів'ях і приказках. Наприклад, „Багатство не в маєтності, а в єдності” (башкирське прислів'я), або „Однією рукою вузол не зав'яжеш” (азербайджанське прислів'я).

А чи знаєте ви приказки?

Гравці обох команд по черзі називають прислів'я та приказки. Перемагає та з них, яка останньою назве прислів'я.

ВЕДУЧА. Бачу, що пам'ять у вас добра. Зараз ми перевіримо вашу зорову пам'ять і координацію. І допоможе вам в цьому естонська гра „Саба”.

Проводиться гра „Саба”. Викликаються по 5 - 7 учасників від кожної команди. На спеціальній дошці намальована корова або бик, але без хвоста. Кожен, хто бере участь у грі, стає на відстані 15 - 20 м від цієї мішені. Йому зав'язують очі і дають у руки хвіст, зроблений з тканини. На одному кінці хвоста кнопка. Гравцеві необхідно тричі обернутися на місці, простягти вперед руки і йти у той бік, де, на його думку, знаходиться мішень. Хвіст (по-естонськи „саба”) слід причепити туди, де йому і належить бути. Перемагає та команда, чий хвіст більше разів був причеплений ближче до його природного місця.

ВЕДУЧА. Гадаю, ви знаєте, що столиця України - це Київ. А які ще міста України починаються з літери „К”?

Проводиться вікторина „Назви місто”. Перемагає та команда, яка останньою назве місто на літеру „К”.

ВЕДУЧА. От і закінчилася наша подорож по країні. Сподіваюся, що вона вам сподобалась. Є таке народне прислів'я: „Щастя, куди прямуєш? - Туди, де дружба”. Цим словом ми і завершуємо нашу зустріч.

Ведуча пропонує учасникам епізоду заспівати „Пісню про дружбу”. Після цього вона підбиває підсумки конкурсів і віддає велику літеру „Д” переможцям, а маленьку - тим, хто програв.

В означену годину всі загони знов збираються на місці, де починалося свято. Вони віддають знайдені літери ведучим, які у свою чергу нагороджують переможців українськими сувенірами.

ВЕДУЧИЙ. Ось і завершується наше свято. Усі літери на місці.

ВЕДУЧА. Ви багато чому навчилися за цей час: пісням, віршам, танцям, розвагам.

ВЕДУЧИЙ. Ми сподіваємось, що ви ще більше полюбили рідну землю, її культуру, її історію.

ВЕДУЧА. Слався, наша Україно, Золота долино! Розвивайся, наливайся, червона калино!

Свято завершується віночком українських пісень.

ДОДАТОК В

У ПОШУКАХ УКРАЇНСЬКОГО ВІНОЧКА ПІЗНАВАЛЬНА ГРА

Тема: обряди та звичаї України

Мета: створення умов для самореалізації дитини в ігровій діяльності.

Завдання:

- сприяти отриманню та поширенню знань про традиції, життя та побут українського народу;

- створити умови для розвитку інтелектуальних здібностей дітей;

- розвивати навички аналізу і самоаналізу;

- розвивати комунікативні та організаційні навички дітей.

Попередня підготовка заходу.

1. Вибір і обґрунтування форми проведення справи;

Робота зі спеціальною літературою;

Знайомство з методиками і формами проведення тематичних вечорів, специфікою роботи з групою, вимогами до знань, умінь і якостей ведучого;

Написання сценарію;

Проведення бесіди за темою „Рослинний світ України”;

Проведення екскурсії у парк (ознайомлення зі світом рослин);

Розподіл доручень між дітьми;

Підготовка музичного оформлення;

Підготовка місця проведення.

2. Участь дітей у підготовці справи:

1 група – виготовлення загального реквізиту (6 чол.)

2 група – виготовлення квітів для віночка (4 чол.)

3 група – оформлення місця проведення (5 чол.)

4 група – вибір інформаційного матеріалу за темою (5 чол.)

5 група – підбір музичного оформлення (2 чол.)

3. Реквізит:

Інформаційний стенд.

Роздатковий матеріал для конкурсів.

Аркуші формату А3.

Ручки, фломастери, маркери.

Магнітофон.

Нагороди.

Сценарний план заходу.

1. Організаційні настанови:

- вступ (оголошення теми і мети);

- привітання учасників;

- виявлення рівня інформованості з теми;

- актуалізація проблеми.

2. Основна частина:

- розподіл учасників на 2 команди.

- інформаційний блок.

- візитна картка команд.
- інформаційний блок.
- конкурс „Про що говорять легенди?”
- інформаційний блок.
- конкурс „Танок квітів”
- конкурс загадок.
- конкурс „Світ квітів”
- конкурс „Хто більше?”
- конкурс „Квіткова пісня”

3. Заключна частина:

- узагальнення.
- підведення підсумків.
- нагородження команд.
- заключне слово педагога.

Сценарій

ВЕДУЧА. Добрий вечір, дорогі друзі!

Напевно, кожний з Вас мріяв опинитися там, де б не було проблем, де можна просто дивитися на чарівне небо, де світить сонце, де чутний веселий спів птахів. Там, де все здавалося б прекрасною казкою, дивним сном, де все оточуюче радувало б тебе і охороняло. В тому місці, де все неможливе стало можливим. І де просто, сидячи на галявині, можна дивуватися і радіти природі. Питати у неї, у себе: „Чи насправді це все реальне, а може це постарався художник, вклавши в роботу свій талант і душу?” Ви бачите в своєму райському куточку прекрасні рослини, квіти, дерева. Як це все красиво! Дивлячись на все це, ви відчуваєте, що самі випромінюєте красу і силу, даруєте її іншим. Мені б хотілося присвятити сьогоднішній вечір маленькій казці, в якій немає чорних сил, а є лише краса, доброта, дружба і любов.

В кімнату входить хлопчик.

ХЛОПЧИК. Добрий вечір! Вибачте, ви часом не бачили людей з українським віночком? Мені він дуже потрібен.

ВЕДУЧИЙ 1. Ні, не бачили. Навіщо він тобі?

ХЛОПЧИК. Розумієте, це віночок для моєї дівчини. Її дуже важко чимось здивувати, і тому я вирішив подарувати їй чарівний вінок, кожна квітка якого відповідала б якійсь рисі її характеру.

ВЕДУЧИЙ 2. Тоді ми з друзями допоможемо тобі його сплести, а ти подивись та послухай.

Розподіл учасників на 2 команди.

У ведучих в руках „ромашка”, на пелюстках якої надписи „троянда” і „пролісок”.

ВЕДУЧИЙ 1. Зараз вам необхідно кожному обрати свою пелюстку, але поки що не дивіться і нікому її не показуйте.

ВЕДУЧИЙ 2. А поки ви будете обирати свою пелюстку, я розповім про ромашку і про те, що вона символізує.

Ця квітка росте у полі, у лузі, на лісових галявинах, біля хат. Ромашка – це лікувальна рослина, яка допомагає від простуди. Відвар цієї квітки покращує стан

і міцність волосся, яке після полоскання стає блискучим та м'яким. І тепер ми можемо вплести ромашку в наш вінок.

ВЕДУЧИЙ 1. А зараз подивіться на свої пелюстки і поділіться на команди „троянд” і „пролісків”.

Візитна картка команд.

ВЕДУЧИЙ 1. Зараз вам необхідно допомогти своїй квітці розквітнути. А зробити це можна, намалювавши свою квітку. На виконання завдання вам дається 5 хвилин.

Кожна команда виконує завдання.

ВЕДУЧИЙ 2. Час вичерпано і ми пропонуємо командам показати свої візитні картки.

Діти демонструють малюнки квітів, розповідають легенди.

ВЕДУЧИЙ 1. А зараз я пропоную послухати розповідь про назви ваших команд, щоб можна було вплести троянду і пролісок у наш віночок.

ВЕДУЧИЙ 1. Троянди – це прекрасні квітучі рослини, які звеселяють душу і серце, приносять у кожен дім радість. Бо квіти вміють говорити. Чудова різнобарвна мова квітів. Нам багато про що може розповісти як пишний букет, так і скромна гілочка. Що означає червоний колір? Радість, перемогу, кохання. Рожевий – чесність, ласку. Білий – вірність, блакитний – стриманість, синій – сум, печаль.

ВЕДУЧИЙ 2. Ще лежить сніг, але що це за диво? Наш погляд зупиняється на маленькій квітці, яка ніжитья під першими променями весняного сонечка. Біла квітка з тендітним стебельцем і тоненькими, довгими листочками. Якщо уважно придивитись, то можна помітити, що пелюстки нагадують великі краплини молока або маленькі дзвіночки. Що ж це за диво? Як воно зветься? Це ж пролісок, який першим зустрічає весну, з'являючись з-під снігу.

Конкурс „Про що говорять легенди?”

ВЕДУЧИЙ 1. А ми продовжуємо далі плести чарівний віночок. І для того, щоб у ньому з'явилися нові квіти, треба скласти про них легенди. Які це будуть квіти, ви зараз оберете самі. Для виконання завдання ви маєте 3 хвилин.

На картках напиши „мак” та „кульбаба”. Діти обирають собі квітку, складають легенду-розповідь.

ВЕДУЧИЙ 2. Давайте послухаємо легенди наших команд.

ВЕДУЧИЙ 1. Дякуємо командам і пропонуємо прослухати розповідь про мак і кульбабу, а потім вплести ці квіти у вінок.

ВЕДУЧИЙ 2.

Вчора травка зеленіла,
А кульбабок не було,
А сьогодні, тільки гляньте,
Скільки їх жовтеньких розцвіло!
Ах, які вони м'якенькі,
Як притулиш до щоки!
Зробимо ланцюг великий
І на голові вінки.

Кульбаба також є лікувальною рослиною. Допомагає при простуді, від різноманітних хвороб. З неї готують варення, роблять лікувальні мазі.

ВЕДУЧИЙ 1. Заворожуюче цвіте у полі мак. Ніби червоний вогонь палає у полі між високими травами. І біля хати, і у полі, і серед степу широкого росте мак – розкіш і гордість української землі. Червоні пелюстки – то любов, тому і є ця квітка символом краси, молодості, здоров'я, вірності. Червоний мак, як символ, має таке ж давнє походження, як і калина.

Конкурс „Танок квітів”

ВЕДУЧИЙ 1. Шановні друзі, чи доводилось вам колись бачити, як танцюють квіти під мелодію вітру? Так, квіти справді можуть танцювати, і до того ж кожна з них має свій неповторний танок.

ВЕДУЧИЙ 2. Ми пропонуємо вам пофантазувати і показати танок своєї квітки. А присутні спробують здогадатись, яка квітка виконує свій танок. На виконання вам відведено 6 хвилин.

Дітям надані квіти „конвалія” та „тюльпан”.

Конкурс загадок.

ВЕДУЧИЙ 1. А ми продовжуємо збирати наш вінок. І для цього я пропоную вам відгадати загадки про рослинний світ.

І не дівка, а червоні стрічки носить.

(калина).

Повернулося до сонця золоте донце.

(соняшник).

Батько багато синів має, кожному мисочку справляє.

(дуб).

Зелений звір на дерево тікає.

(хміль).

Цвіте синьо, лист зелений квітник прикрашає,

Хоч мороз усе побив – його не займає.

(барвінок).

Стоїть півень на току, у червоному ковпаку.

(мак).

До вінка влітають „барвінок” і „хміль”.

Конкурс „Світ квітів”.

ВЕДУЧИЙ 2. Завдання цього конкурсу полягає в тому, що треба зобразити чарівний світ квітів, показати їх красу, значення для людини. Для роботи у вас є 6 хвилин.

Реквізит: олівці прості, фломастери, маркери, аркуші паперу А3.

Конкурс „Хто більше?”

ВЕДУЧИЙ 1. В цьому конкурсі команди по черзі будуть називати назви квітів, які існують у світі. Та команда, яка більше назве - переможе. Умова – назви квітів не повинні повторюватися. Отже, починаємо...

Конкурс „Квіткова пісня”

ВЕДУЧИЙ 1. Отже, ми дізнались і побачили, що квіти можуть танцювати. Їх краса приваблює людину, надихає на творчість. Про квіти написано багато віршів і пісень. Ми пропонуємо кожній команді виконати пісню про якусь квітку (3 хв.

на роздуми і виконання).

Узагальнення.

ВЕДУЧИЙ 1. А зараз ми вплетемо у вінок останні квіти і закінчимо його.

ВЕДУЧИЙ 2. Давайте пригадаємо, з яких квітів він складається.

Діти називають квіти, які складають вінок.

ВЕДУЧИЙ 1. Отже, друзі, у пошуках українського вінка ми дізнались багато нового про дивовижний світ квітів, допомогли сплести віночок для дівчини Андрійка. Тепер він зможе здивувати її, розповісти про користь і красу квітів, що складають цей чарівний віночок.

ХЛОПЧИК. Дякую! Ви мені дуже допомогли і я обов'язково його подарую дівчині. До побачення!

Підведення підсумків (виявлення команди-переможниці).

Нагородження команд.

Заключне слово педагога.

Післядія: Подальша робота педагога спрямована на розвиток теми та поглиблення знань про рослинний світ України за допомогою прогулянок та екскурсій, відвідування дітьми бібліотеки табору, проведення тематичних вечорів і бесід у загоні (зокрема, про Червону книгу України). Планується робота з поширення та поглиблення знань і уявлень дітей про традиції, звичаї, обряди та національні свята українського народу.

ДОДАТОК Д СВЯТО „ОБЖИНКИ”

На столах - скатертини, хлібні вироби з, борошна нового врожаю, на стіні - вишиті рушники, в центрі - український вишитий килим.

Учитель. Рум'яна і кругла паляниця чимось подібна до сонячного світила. Поряд із хлібом народ завжди ставив сіль. Народне прислів'я говорить: „Без солі не смачно, без хліба не ситно”. Тому сіль і хліб, що діставалися людям важкою працею, вважалися дорогим набутком і завжди шанувалися в народі. Без хліба немає життя. Недаремно у слів „жито” і „життя” - один корінь,

Виріс у полі на добрій землі,
Місце найкраще знайшов на столі.

Дорогі гості, батьки, діти! Запрошую вас до нашої господи на хліб та сіль, на слово шире та бесіду мудру - на свято першого снопа та стародавній народний звичай святкування закінчення жнив - обжинки.

1 -й у ч е н ь.

Сонце гріє, вітер віє, а вода тече.
Наша мати-пшениченька золоту сорочку тче.
А в тій золотій сорочечці, як маля,
Буде красуватися, буде усміхатися вся земля.
Подивлюся я навкруг - поле колоситься,
Урожай наш, урожай - золота пшениця.

2-й учень.

Так хай же щедро наривається соком
І колоситься золотистій сніп!
І хай же родить більше з кожним роком
Його величність - годувальник-хлібі!

Господиня. Коли жито, ячмінь і пшениця дозрівають, то господиня бере хліб-сіль, громичну свічку та йде в поле заживати ниву. На узбіччі вона зупиняється і тричі кланяється ниві, промовляючи: „Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати”. Жнива починали в „легкі” дні - вівторок, п'ятницю. Бажано також, щоб це збігалося з новим місяцем. Господиня трьома захватами лівої руки стинала одну жменю, потім другу і клала їх навхрест на узбіччі. Ці жменьки мали тут пролежати до кінця жнив. Третій жмуток несла додому, ставила на покутті, під образами. Перший сніп обмолочували окремо: зерна з нього святити у церкві, а перед сівбою їх змішували з насінням. Соломою з першого снопа годували корів, щоб не хворіли. Часом жинки робили, в присутності священика.

Крім зажинок, робили ще й закрутку, щоб рука лиходія і знахаря не могла зіпсувати хліба. Закрутка робилася так: коли дозрівав хліб, жінки йшли з піснями в поле, і одна з них, взявши в жменю колоски, завивала їх вузлом - це й була закрутка. Інші в цей час співали хороводні пісні, а потім усі разом поверталися додому.

Пісня „Ой, до схід сонця”:

Ой, до схід-сонця, рано-раненько
будить матуся красну Оленку. (2 р.)
Ой встань, Оленко, годі вже спати,

вже йдуть сусіди в поле жати. (2 р.)
 Ой, вийшли в поле женці з серпами,
 Красна Оленка з подружечками. (2 р.)
 Пшеницю спілу женці пожали,
 В круглі сніпочки ще й пов'язали. (2 р.)
 В круглі сніпочки густі-густенькі,
 В вінки зложили в часті-частенькі. (2 р.)
 Пшеницю спілу вітер гойдає,
 Женчиків красних мило вітає. (2 р.)
 Як женці поле вкрили квітками,
 Серпи новенькі вкрили квітками. (2 р.)
 Завели пісню веселу, жваву,
 Пішли додому женчики браві. (2 р.)

Учениця.

Пшениці шумлять довкола -
 Колос колосу співає,
 На просторім нашім полі
 Почалися вже жнива.

Учень.

Вінець хліборобської праці - жнива.

І в душі твоїй снується радість.

Жнива! руки пахнуть зеоном.

Учениця.

Ой, сонечко вже височенько,
 А жнивний час близенько,
 Треба женчиків будити
 Та в поле їх проводити.
 Ой, женчики молоді, вставайте,
 Та серпика свої нагостряйте!

Час у поле, час,

Вже ж нивонька кличе вас!

Учень.

Будуть всі вони при ділі,
 Не змарнують жодну мить.

Пшениці рясні доспіли,

Треба встигнути скосить.

Господар. Колись, не так і давно, з півстоліття тому, єдиними знаряддями для збирання хліба були серп і коса. Комбайни в Україні з'явилися лише в 30-х роках нашого століття.

Отож, за тиждень після Петра починалися жнива, на полі з'являлися люди у полотняних сорочках, з мантачками за поясом і з косами в руках - косарі; вони вдаряли своїм гострим знаряддям по сухих стеблах дозрілого хліба й довгий рівний покіс, як простелений рушник, лягав стрічкою за кожною косою. Збирання зернових починалося на Прокопа - 21 липня. У цей день кожен господар намагався нажати бодай один сніп. Про це свідчать численні приказки та

прислів'я: „На Прокопа приготуй плечі для снопа”, „На Прокопа має бути в полі копа”.

Пісня „Маленькі дударі”:

Встали рано до зорі
Славні друзі дударі.
Пісню гучно засурмили,
Все село оповістили.

Приспів:

ДУ, ДУ, ДУ, ДУ, ДУ, - все село оповістили. (2 р.)

День сьогодні урочистий,
Колосок дозоїв пшеничний.

Низько голову схиляє, На жнива усіх скликає.

Приспів:

ДУ. ДУ, ДУ, ДУ, ДУ, - на жнива усіх скликає. (2 р.)

1-й ж е н ч и к. Жали женчики, жали, Серпики поламали, Серпики золотії,
Женчики молодії.

2-й женчик.

Добрі були женці - дівчата і молодиці,
Дівчата косаті, хлопці вусаті.
Молодиці білолиці.

Дівчинка.

Говорила нивка, щоб не боліла спинка,
Ні спинка, ні голова,
Щоб була ціле літо здорова!

1-й ж е н ч и к.

Ой, жнися, загоне, жнися,
На мене не дивися,
Бо я женчик маленький,
А в мене серпик тупенький.

2-й женчик.

Ой, жни, дівча, пшениченьку,
Та й не думай собі,
Буде тая пшениченька
На коровай тобі.

2-й женчик.

А як будеш, дівчинонько,
Думати, гадати,
Буде твоя пшениченька
В полі зимувати.

Дівчинка.

Дивувалися ліси,
Де поділися вівси,
Женчики позжинали
Залізними серпами,
Залізними косами,

Біленькими руками.

1-й ж е н ч й к.

Обжинали ми ту ниву,

Як яру, так озиму,

Обжинали пов'язали,

На копички поскладали.

Пісня „Вийшли в поле косарі”:

Вийшли в поле косарі

Косить рано на зорі.

Приспів:

Гей, ну-те косарі, бо не рано почали.

Хоч не рано почали,

Та багато утяли.

До обіду покосили,

Гострі коси потупили.

Приспів.

По обіді спочивали,

Гострі коси поклепали.

Приспів.

Увечері холодком

Йшли додому всі рядком

Приспів.

Господар. А хто з вас їв хліб від зайця? В давні часи хлібороб залишав від сніданку, що брав із собою в поле, шматок житнього хліба на гостинець дітям. І говорив дітворі: „Це хліб від зайця”.

А тепер і ви покуштуйте чорного хліба з сіллю від зайця та запийте водою. Адже недарма в народі кажуть: „Хліб, сіль та вода - богатирська їда”. (Дає всім хліб, сіль і воду. Підходить до господині). А чому ти зажурилась?

Господиня. Згадую про жінок, що виходили на ниву з серпами, жнучи, вони спритно клали сніп за снопом і, працюючи, співали:

Вгору, сонечко, вгору,

Хай я нивоньку дожду.

Ой, лане-ланочку,

Скажи ж мені правдочку,

Чи будемо ми в кінці,

Чи будемо ми в вінці?

Ой, будем, доню, будем,

Лише нивоньку дождем!

Увечері, коли вже заїде сонце, натомлені тяжкою працею жінці йдуть додому і співають:

Ой, заспіваймо, хай дома почують,

Хай нам вечерять готують.

Утомила нас та широкая нива,

Що тепер нам і вечеря не мила.

Ой, не так нива, як високії гори,

Ой, не так гори, як велике жито,
А вже ж нам спину, як кілком перебито.

Коли вже кінчалися жнива, жінці залишали трохи недожатих стебел з колосками: „Спасові на бороду”, їх обв'язували червоною ниткою і прикрашали живими квітами. „Борода” стояла до кінця жнив.

Пісня „Гей, ставаймо в коло, дівчата”:

Гей, ставаймо в коло, дівчата,

Будемо снопа прибирати,

Будемо снопа прибирати,

Квіточками рясно квітчати.

Квіточками рясно квітчати,

Ще й стрічками переплітати,

Щоб увесь народ дивувався:

Який у нас снопок удався. (2 р.)

Височенький, ще й ваговитий,

Кожен колос зерном налитий. (2 р.)

Господня.

Борода наша гарна, пишна.

Сидять ворон на коні,

дивується борода.

Ой, диво мені, вашій бороді.

Ой, паночку наш - Обжинки у нас.

Збирайтеся, збирайтеся,

На свято чим скоріш,

Женчики всю пшеницю, жито пожали,

По колосочку збирали,

У снопи зв'язали

Та й в кілочки складали!

І на нашій нивці сьогодні обжинки.

Хлопчик.

В нашої господині та золота брама,

Мальовані одвірки, зробим сьогодні обжинки!

Дівчинка.

А чия ж це борода червоним шовком обвита?

Хлопчик. А це ж наша борода червоним шовком обвита!

Сидить півень на коні, дивується бороді.

Входить Півень, іде до бороди, роздивляється.

Півень.

Ой, диво мені, ой, тій бороді,

Не велика, не мала,

Не сива, не гніда,

Яку того діда.

А сріблом, золотом улита.

Ось тобі, борода,

Хліб, сіль та вода!

Щоб на той рік ще більш уродила!

Входить Перепілка.

Хлопчик.

Перепілочко мила,

Де будеш ховатись?

Нема жита, ні пшениці

На нашій нивці.

Л і в ч й н к а.

Перепілонько мила,

Де будеш ховатись?

Ми жито, пшеницю пожали,

І в снопи поскладали. -

Перепілка.

Діти мене сховають, які в „Перепілоньку” грають.

Гра „Перепілка”.

Дівчинка.

Кінець нивоньці, кінець,

Сплели із жита вінець,

Взяли сніп на пожиток,

Нарядили із нього обжиток.

На потіху дітворі

Поставили у дворі.

Учитель. Коли зав'язують „бороду”, то під нею пролазять хлопці, щоб бути багатими і щасливими. А дівчата качалися біля „бороди”, щоб не боліла спина і легко було жати наступного року, і приказували:

Ой, нивко, нивко,

Верни нашу силу,

Ми на тобі жали,

Силоньку положили!

Живо, женчику, живо,

Дожинай ниву,

Будемо плести віночки

З золотої пшенички.

Нарешті дожато останню нивку, снопи пов'язано і складено в полукіпки. Час зрізувати „бороду” і плести обжинковий вінок - символ щедрого врожаю і успішного завершення жнив.

Кінець нивоньці, кінець

Будемо плести вінець.

То з жита, то з барвінку,

На хорошую дівку.

Наші женчики з поля йдуть,

На двір голосок подають.

То не голосок, то женці,

Привели дівчинку у вівці.

Добра була нива,

Сто кіп жита зродила,
 Сто кіп і сніпочок,
 Мені на віночок.
 Танець „Віночок”.
 Котився віночок по полю,
 Просився хазяїну в стодолу:
 „Пускайте, хазяїне, в стодолу,
 Вже я набувся на полі,
 Буйного вітру начувся,
 Ранньої роси напився,
 Я не довго полежу,
 Зараз в поле побіжу”.
 В нашого господаря
 Та золота брама,
 Мальовані одвірки.
 Зробили господареві обжинки.
 Відчиняй, господарю, ворота,
 Бо йде твоя робота.
 Як ти мене, господарю, збережеш,
 То великі урожаї збереш -
 Із одного колосочка
 Виросте житечка повна бочка.
 Пісня „Відчиняй же, господарю”:
 Відчиняй же, господарю,
 ворота, ворота,
 бо несемо віночок
 з золота, з золота.
 Застеляй же, господине,
 обруси, обруси.
 Ой, щоб наш же віночок
 не трусив, не трусив.
 Бо ж буде той віночок
 трусити, трусити.
 То й не буде пшениченька
 родити, родити.
 Повісимо той віночок на стіну, на стіну,
 щоб родила пшениченька
 на славу, на славу.
 Хлопчик. Кладемо хліб на хліб, старий на новий, щоб не було безхлібниці.
 Дівчинка. А тепер за віночок дайте рублика на таночок.
 Господар. Дякую за роботу вашу, за те, що співали, що хліб святий
 вшанували.
 А обжинковий вінок повісимо в хаті на стіні й збережемо до осені, щоб цим
 зерном сіяти озимину.
 Женчик.

Довіку, земле, молодій
На радість нам і нашим дітям.
Пахучий хліб - то щедрий дар землі
За труд і розум доблесній людині.
Він - наша гордість, наше майбуття,
Він - наша творчість і мета велика.

Господиня. Запрошуємо всіх за столи. Вас чекає коровай та пиріжки, печиво
й тістечка, випечені з борошна нового врожаю.

2-й ж е н ч й к.

Коровай під сонцем ріс:
Пахне сонечком він красним,
І промінням теплим, ясным,
Пахне полем, колосками,
Цей хороший коровай,
В ньому труд і тата й мами,
Що збирали урожай.
Працьовитими руками пахне красень-коровай.
Хто добро в душі плекає,
Хлібом-сіллю привітає
У Локачах кожен Вас!
Хлібом-сіллю привітає
На Волині кожен з нас!
Пісня „Зелене жито”